

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**РОЛЬ Й. ПАЧОСЬКОГО У СТВОРЕННІ ХЕРСОНСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала:

здобувачка 4 курсу 07-441 групи
Спеціальності 014 Середня освіта,
спеціалізація МОН 014.03 Історія
Освітньо-професійна програма
Середня освіта (історія)
Шашликова Катерина В'ячеславівна

Керівниця:

кандидатка історичних наук, доцентка
Батенко Г. В.

Рецензентка:

учителька історії
Демянова Ю.С.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ВЧЕНИЙ І ЗАСНОВНИК ХЕРСОНСЬКОГО МУЗЕЮ ПРИРОДИ ЙОСИП ПАЧОСЬКИЙ	5
1.1. Йосиф Конрадович Пачоський: історіографія проблеми.....	5
1.2. Й.К. Пачоський як один із фундаторів фітосоціології	13
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ Й. К. ПАЧОСЬКОГО У СТВОРЕННІ ХЕРСОНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	22
2.1. Йосип Конрадович Пачоський – ботанік-флорист і музейний діяч	22
2.2. Діяльність Й.К. Пачоського і херсонського земства по заснуванню природничо-історичного музею	28
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА ПО ПАЧОСЬКОМУ ЙОСИПУ КОНДРАТОВИЧУ.	36
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	51

ВСТУП

Історичне краєзнавство відіграє важливу функцію в накопиченні та систематизації знань з історії краю, а також у вихованні підростаючих поколінь. Адже громада, осмислюючи свою історію, зберігаючи та примножуючи скарбницю історико-культурної спадщини, формує в кожного громадянина почуття бережливого ставлення до минулого свого народу, пам'яток історії та культури, а значить, вона життєздатна та спроможна розвиватися творчо.

Актуальність дослідження. У далекому 1897 році Херсонська губерньська земська управа запросила молодого вченого Йосипа Пачоського на посаду губерньського ентомолога. Пачоський народився у Білогіродці Волинської губернії (нині Рівненська область) у польській родині. Закінчив Уманське училище землеробства і садівництва, вивчав рослини Уманщини. У 23 роки став дійсним членом Київського товариства природознавців. Наступні шість років вивчав флору і фауну Донських і Калмицьких степів, Північного Кавказу, Криму, Полтавської, Волинської, Подільської губерній, Полісся.

У тодішній Херсонській губернії (за територією – найбільшій на той час губернії України, яка мала широкий вихід до Чорного моря) Пачоський організував при губерньській земській управі ентомологічний кабінет для вивчення шкідників сільського господарства і розробки рекомендацій по боротьбі з ними. Дослідники пишуть, що вчений був одним із ініціаторів охорони степу, приділяв увагу розробці раціонального мисливського законодавства. Пачоський наполягав на забороні весняного та літнього полювання, коли винищується велика кількість дичини. І домігся того, що полювання в цей період було заборонено в Україні з 1925 року, пише Людмила Ланьшина (Волинський краєзнавчий музей).

Гербарна колекція Пачоської нараховує 22 тис. експонатів, ентомологічна – близько 10 тис. екземплярів комах. У музеї також є зоологічна колекція, в її експозиції та фондах міститься велика колекція пташиних гнізд,

також є геологічна, мінералогічна, палеонтологічна колекції. Власне, Дерюжин може годинами розповідати про Пачоську Аллу – про його дослідження флори та фауни, наукову та викладацьку роботу.

Мета курсової роботи полягає в дослідженні діяльності Й. Пачоського, його внесок в розвиток біологічної науки та роль в створенні Херсонського краєзнавчого музею.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- охарактеризувати наукові праці присвячені життю та творчості Йосипа Конрадовича Пачоського;

- дослідити діяльність Й. Пачоського в контексті становлення та розвитку фітосоціології;

- обґрунтувати внесок Й. Пачоського в розвиток біологічної науки;

- дослідити діяльність Й. К. Пачоського і Херсонського земства по заснуванню природничо-історичного музею на півдні України.

- розробити методичний матеріал для використання на уроках історії та краєзнавства.

Об'єкт дослідження – заснування природничо-історичного музею кінець XIX – початок XX століття.

Предмет дослідження - Роль Й. Пачоського у створенні Херсонського краєзнавчого музею.

Методи дослідження: у курсовій роботі були використані теоретичні методи, а саме: індукція та дедукція, аналіз і синтез; порівняння, класифікація, абстрагування, конкретизація, систематизація; узагальнення тощо.

Структура дипломної роботи складається із вступу, трьох розділів, висновку, списку використаної літератури. Загальний обсяг курсової роботи нараховує 56 сторінок, з них основного тексту 50 сторінок. Список використаної літератури складається з 65 позицій.

РОЗДІЛ 1. ВЧЕНИЙ І ЗАСНОВНИК ХЕРСОНСЬКОГО МУЗЕЮ ПРИРОДИ ЙОСИП ПАЧОСЬКИЙ

1.1. Йосиф Конрадович Пачоський: історіографія проблеми

Проблема вивчення історичних постатей — сьогодні одна з найбільш актуальних в історії науки. Й.К. Пачоський відомим й невідомим сучасним дослідникам. Висвітлення його особи в історіографії достатньо однобічним. Учений, який відрізнявся багатогранністю наукових інтересів, займався флористикою, систематикою, фітоценологією, лісівництвом, садівництвом, ентомологією, вивченням хребетних тварин, мисливством, охороною природи, належить до найцікавіших представників свого часу. Проте, не дивлячись на велику кількість студій, присвячених йому, коло проблем, що в них розглядаються, не може дати цілісного уявлення про особу та діяльність вченого. Переконає в цьому систематизація джерел з досліджуваної проблеми. Тим більше, що саме систематизація джерел окремо не висвітлюється в українській науці та причиною іноді досить поверхового аналізу проблем життя та наукової спадщини природознавця.

Незважаючи на свою вагому роль у вітчизняній історії та науці, постать Й.К. Пачоського отримала загалом не достатнє висвітлення та неоднозн оцінку в науковій літературі. Крім того, праці, які торкаються особи вченого, його наукової чи практичної діяльності, значно розпорошені як в часовому, так і стилістичному спрямуванні. Це спричиняє певні труднощі в дослідженні життя та наукової спадщини Й.К. Пачоського. Саме тому ми спробували зібрати та проаналізувати матеріал, що дозволив отримати більш повну та об'єктивну оцінку відображення життєдіяльності Й.К. Пачоського в літературі. Для цього доцільним, на нашу думку, буде розділити в хронологічному порядку досліджувані джерела на три періоди та в межах кожного з них розглядати літературу як наукового, так і публіцистичного спрямування.

При аналізі наукової літератури ми користувалися хронологічним підходом. У процесі дослідження життя та діяльності Й.К. Пачоського

виділяємо три періоди. Перший — дореволюційний період вивчення життєвого шляху та наукової діяльності вченого (1882— 1917). Другий — радянський (1917— 1989). Третій — сучасний (з 1989 р.).

Історіографічні джерела з вивчення осо- бистості та наукової діяльності Й.К. Пачоського можна розділити на кілька підгруп за такими ознаками: за типом видання — наукові та науково-популярні; за територіальною ознакою — праці, видані на території колишнього СРСР, сучасної України, і праці дослідників із Польщі. Останні в свою чергу було систематизовано за проблемним принципом. Окремо стоять джерела особистого походження, що доповнюють та уточнюють висновки дослідників. Дослідження в царині історіографії свідчать, що наукові праці, котрі дотичні до нашої проблеми, можна розподілити на ті, що стосуються біографії Й.К. Пачоського, і праці з історії тих галузей науки і освіти, у розвиток яких учений зробив вагомий внесок.

Перший етап творення образу Й.К. Пачоського розпочинається ще в 90-ті роки ХІХ ст. Його ім'я постійно фігурує на сторінках відомих бібліографічних ви- дань цього періоду. О. Фамінцин у щорічному „Огляді ботанічної діяльності в Росії” [50] починаючи з 1890 р. постійно друкує рецензії на праці Й.К. Пачоського.

Для найпершого знайомства з ученим, безперечно, найкращою є стаття Володимира Іполитовича Липського. У 1899 р. вперше вийшла друком коротка біографія Й.К. Пачоського зі списком опублікованих праць (до 1898 р.) у книзі „Імператорський Санкт-Петербурзький ботанічний сад за останнє його 25-річчя (1873—1898)” [29]. Біографія була написана В.І. Липським на прохання автора видання Г. Надсона. У даній публікації зроблено особливий наголос на флористичних дослідженнях Й.К. Пачоського.

О.О. Сапегін в праці „Матеріали для флори мохів південної Росії” [33] досить-таки детально зупинився на характеристиці списку мохів із зборів Й.К. Пачоського, який доповнював відомості про південноросійські мохи. О. Ксенжопольський у бібліографічному покажчику „Список наукових праць з

ентомології Південно-західного краю” [27] посилається на праці Й.К. Пачоського. Автором зазначається, що хоча література з ентомології, підготовлена вітчизняними дослідниками, займає багато тисяч назв, праці Й.К. Пачоського — це вагомий внесок у розвиток вітчизняної ентомології, вони частково відображають величезне багатство нашої ентомологічної літератури.

Про те, що здобутки Й.К. Пачоського були високо оцінені ще за його життя, свідчить ще одна праця В.І. Липського „Біографія і літературна діяльність ботаніків та осіб, що стикалися з Імператорським ботанічним садом” (1915). Автор „Біографії ...” вказує: „Почавши з молодих років своє знайомство з рослинністю півдня Росії, Йосиф Конрадович Пачоський є на сьогодні кращим знавцем цієї флори” [30]. Слід вказати, що в особистій бібліотеці В.І. Липського, яка зберігається в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова, є багато праць Й.К. Пачоського.

Перші оцінки наукового доробку Й.К. Пачоського з’явилися у рецензіях та критичних відгуках його колег: Б. Гриневецького [15], М. Кузнєцова [28], І. Мамонтова [31], Ю. Філіпова [36], Г. Ширяєва [37, 38], О. Янати [39] та інших учених. Автори позитивно оцінювали наукові та науково-популярні праці Й.К. Пачоського, підкреслювали сумлінність, професійну ерудованість природознавця.

Другий період у змалюванні постаті Й.К. Пачоського стосується нової доби в історії України — революції, діяльності перших українських урядів та утвердження радянської влади. До розкриття теми було залучено здобутки вітчизняної та зарубіжної наукової думки, що допомогло ширше реконструювати життєдіяльність та наукову спадщину вченого. Аналіз історіографії проблеми із 1917 по 1926 рр. (саме цього року праця Й.К. Пачоського востаннє вийшла в радянському журналі) засвідчив, що в ній чітко проглядається тільки фрагментарна констатація результатів певних напрямів досліджень Йосифа Конрадовича, а узагальнюючих праць з даного питання не було. Значний науковий інтерес серед досліджень цього періоду становлять

рецензії на праці вченого, написані в означені роки М. Котовим, Е. Лавренко, О. Окснером, Г. Поплавською [26, 59]. Починаючи з 1926 р. у радянській літературі ім'я вченого було на деякий час призабуте. У другій половині 20—40-х років ХХ ст. наукова спадщина Й.К. Пачоського розглядалась в основному в узагальнюючих працях, серед яких слід назвати дослідження В. Альохіна [4], В. Сукачова [46, 47], А. Шеннікова [51]. Дослідників дедалі більше привертало доробок вченого з „фітосоціології”.

На особливу увагу заслуговують статті В.М. Сукачова „Сторінка для майбутньої історії фітосоціології”, „Фітосоціологічні нариси”, „Радянський напрямок у фітоценології”, „З історії виникнення і розвитку радянської фітоценології”. Автор засвідчує, що саме Й.К. Пачоський першим запропонував термін „фітосоціологія” [47].

Польська історіографія цього періоду представлена значною кількістю досліджень, присвячених науковій діяльності Йосифа Конрадовича. Серед них слід виділити: „Приїзд проф. Пачоського” (1923) [60]; „Професор Йосиф Пачоський і фітосоціологія” В. Словінського (1927) [62], „Заслуги наукові професора Пачоського” А. Водзічко (1931) [64] та інші. Праці польських учених знайомлять з головними подіями життя Й.К. Пачоського, дозволяють скласти уявлення про погляди науковця, його педагогічну діяльність.

Серед джерел слід зазначити і некрологи. Учений помер 14 лютого 1942 р. у Польщі. Короткий некролог, що був надрукований лише у 1943 р., належить О.П. Ільїнському „Пам'яті Й.К. Пачоського”. У ньому наводяться досить короткі біографічні відомості й аналіз наукових уподобань ученого, дана оцінка його наукової спадщини [23]. У польській історіографії на увагу заслуговують праці В. Шафера [63], Й. Палінського [61] та Б. Гриневецького [55]. Автори стисло висвітлили основні моменти життя Й.К. Пачоського та звернули особливу увагу на роль видатного вченого в становленні та розвитку фітоценології. Публікації містять надзвичайно вартісні спостереження, адже написані сучасниками видатного вченого.

Нову добу історіографії Й.К. Пачоського становлять статті в

енциклопедіях та довідниках 40—60-х років ХХ ст. [5, 49]. Їх інформаційна однотипність засвідчує: статті й книги про деяких вчених дорадянської доби публікації не підлягали. Проте ці імена не губилися й залишалися не тільки в історіографічному, а й у широкому загальному полі саме завдяки енциклопедіям. Звісно, енциклопедичні публікації не дають жодної нової інформації й оригінальних оцінок, вони суто фактологічно-констативні. Однак лише завдяки ним саме ім'я і науковий доробок Й.К. Пачоського (як і інших діячів) не забувалися. Означений вище загальний зміст енциклопедичних статей про Й.К. Пачоського дає нам підстави обмежитися їх бібліографічним переліком. Наступний етап дослідження постаті Й.К. Пачоського починається із середини 60-х років ХХ ст. Цей етап творення образу вченого може бути схарактеризований як ювілейний.

У 1965 р. була видана праця І.І. Пузанова та Т.М. Гольд „Видатний натураліст Й.К. Пачоський” [45]. Автори, що вельми важливо, чи не єдині з вітчизняних істориків науки користувалися споминами сучасників Й.К. Пачоського. Багато важливих фактів із життя та наукової діяльності вченого вони дізналися від Костянтина Вацлавовича Стравінського (на 1963 р. професор Люблінського університету, голова Польського ентомологічного товариства), який колись навчався у Й.К. Пачоського. Матеріали по бібліографії, фотокартки Й.К. Пачоського і фотокопії його листів автори отримали від співробітниці Інституту зоології Польської академії наук Христини Ковальської.

У монографії простежено життєвий та творчий шлях видатного вченого. Автори звертають увагу на багатогранність зацікавлень Й.К. Пачоського: „Незважаючи на те, що діапазон науково-дослідної діяльності Й.К. Пачоського був досить широкий (ботаніка, ентомологія, орнітологія) і офіційно він розпочав свою роботу в якості ентомолога, проте насамперед він був ботаніком, причому дуже багатогранним: систематиком, фітогеографом, екологом і фітоценологом” [45]. У праці зроблено аналіз деяких зоологічних робіт видатного вченого. Закінчується монографія загальною

характеристикою наукового доробку Й.К. Пачоського. Фактологічні новинки праці І.І. Пузанова та Т.М. Гольд полягають у переліку екскурсій та подорожей, здійснених Йосифом Конрадовичем, переліку видів рослин, описаних вченим, та видів рослин, названих на його честь. У книзі вміщено список праць ученого, присвячених флорі й рослинності, бур'янам, ентомології та захисту рослин, зоології, зазначено й бібліографічні статті, замітки, рецензії, реферати тощо. Оpubлікована бібліографія праць Й.К. Пачоського (на жаль, не позбавлена помилок, неточностей та пропуску ряду публікацій) вказує на найбільшу прогалину в історіографії ученого: вивчення його основної спадщини — праць фітоценологічної та ентомологічної тематики. Загалом монографія І.І. Пузанова та Т.М. Гольд здійснювала у свій час функцію популяризації знань про вчених-біологів. Вочевидь, це інформаційно-популяризаторське завдання вона добре виконувала і виконує. Адже майже всі біографічні нариси про Й.К. Пачоського, що були написані після 1964 р., є переписуванням праці І.І. Пузанова та Т.М. Гольд.

Слід зазначити, що до 100-річчя з дня народження вченого вийшло декілька ювілейних статей. Немає сенсу детально розглядати кожен з газетних публікацій, оскільки ці матеріали та їх подача в основному однотипні.

Серед польських публікацій означеного періоду значний інтерес викликає збірник праць „До сторіччя з дня народження Йосифа Пачоського” (1967), випущений Познанським університетом ім. Адама Міцкевича [52]. Публікації, вміщені у збірнику, присвячені аналізу польського періоду життєдіяльності вченого. Особливий інтерес викликають статті, присвячені внеску Й.К. Пачоського в лісівництво та охорону природи. Цінним у збірнику є список наукових та науково-популярних праць ученого, який є більшим, ніж у І.І. Пузанова та Т.М. Гольд.

Частково з'ясувати деякі аспекти наукової діяльності вченого можна завдяки роботам, які стосуються тих чи інших проблем розвитку біологічної науки. У 70—80-х роках ХХ ст. доробок Й.К. Пачоського неодноразово привертав увагу спеціалістів з геоботаніки. Так, Г.І. Дохман [20] та Х.Х. Трасс

високо оцінили внесок науковця у становлення та розвиток фітоценології, запровадження нових фітоценологічних термінів. У їх працях присутня критика „соціологізму Пачоського”.

Високу оцінку науковій і соціокультурній діяльності Й.К. Пачоського дає Н.А. Агасьєва у праці „Біологічна думка в Молдавії другої половини ХІХ — початку ХХ ст.” [2]. Авторка наголошує, що Й.К. Пачоський зробив неоціненний внесок у вивчення флори Бессарабії.

Еволюція біологічної науки, діяльність видатних учених-біологів детально висвітлені у виданнях з історії біології. У цих студіях знаходимо інформацію і про життєвий шлях та наукову діяльність Й.К. Пачоського [24].

У середині 80-х років ХХ ст. серед науковців розпочав відроджуватися інтерес до особи Й.К. Пачоського. До 120-річчя з дня народження вченого вийшла стаття Д.М. Доброчасової „Йосиф Конрадович Пачоський” [16], в якій висвітлено основні етапи життя, наукової й педагогічної діяльності вченого; подано короткий огляд праць Й.К. Пачоського, що стосуються передусім його поглядів на етапи (стадії) розвитку флори, його ставлення до таксономічних одиниць під час опису флори і рослинності. Стаття дуже лаконічна і виважена, написана цікаво і, що важливо, достовірно, без перекручень і всіяких нашарувань, епітетів і догматичних оцінок.

Нове звернення до особи Й.К. Пачоського почалося збірниками доповідей та рефератів науково-ботанічних читань, присвячених ювілеям вченого. Наукові читання були започатковані у 1989 р. Херсонським краєзнавчим музеєм за участю Херсонського обласного відділення Українського ботанічного товариства, обласної організації Українського товариства охорони пам’ятників історії та культури, Обласної станції юних натуралістів. Перші читання відбулися 25—29 листопада 1989 року. До їх відкриття в м. Херсоні вийшов друком збірник доповідей та рефератів „І-і наукові читання пам’яті вченого-природознавця Й.К. Пачоського „Пачоський і сучасність” (до 125-річчя з дня народження). Серед наукових публікацій, вміщених у збірнику, слід виділити статтю В.К. Рафальського „Й.К.

Пачоський — ентомолог”. Автор підкреслив, що вчений першим розробив класифікацію методів захисту рослин від шкідників, яка без принципових змін використовується ентомологами й зараз.

На особливу увагу заслуговує стаття професора Познанського університету К. Лятовського „Колекція судинних рослин професора Ю. Пачоського в гербарії Познанського університету” [21]. Вона містить інформацію про багату ботанічну колекцію Й.К. Пачоського, що зберігається в гербарії Познанського університету.

Питанням вивчення наукового світогляду й „фітосоціологічних” поглядів Й.К. Пачоського присвячено окремий підрозділ монографії „Нариси із систематики фітоценозів” (1990) І. Х. Блюменталь [13]. У ній викладено історію формування понять систематики фітоценозів. Вказано на значення праць Й.К. Пачоського для розробки принципів класифікації рослинних співтовариств.

Серед наукових публікацій, які вийшли у збірнику „І-і наукові читання пам’яті Й.К. Пачоського”, можна виділити групу статей, що присвячені аналізу життєдіяльності та наукової спадщини Й.К. Пачоського. Так, в публікації Н.Ю. Дрогобич висвітлено роль ученого в становленні та розвитку охорони заповідного степу Асканії-Нової. У статті Г.П. Мокрицької перераховано друковану спадщину Й.К. Пачоського та літературу про його життєдіяльність, яка відображена у зведеному краєзнавчому каталозі Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара. Відомості про одну із гербарних колекцій Й.К. Пачоського вміщено в статті О.М. Попової та С.М. Мілютіна [22]. Дослідники проаналізували збори Й.К. Пачоського, які зберігаються в основних фондах гербарію Одеського державного університету.

Найновішим на сьогодні дослідженням, присвяченим біографії вченого та його внеску в біологічну науку, є збірка праць до 140-річчя з дня народження Й.К. Пачоського „Й.К. Пачоський та сучасна ботаніка” [25]. На базі Інституту природознавства Херсонського державного університету за

підтримки 7 установ та закладів 22—24 вересня 2004 р. проводилися „ІV ботанічні читання пам’яті Й.К. Пачоського”, на яких були заслухані повідомлення науковців України, Білорусі та Польщі. Матеріали конференції видано названою окремою збіркою, де представлено 98 праць. У них висвітлено розвиток ідей Йосифа Конрадовича на сучасному етапі, вивчення спорових та судинних рослин в окремих регіонах, здобутки мікології та ліхенології, актуальні питання геоботаніки, охорони рослинного світу, інтродукції рослин.

Серед словників, що вийшли друком в означений період, слід виділити: „Популярний біографо-бібліографічний словник-довідник заповідної справи і охорони природи України, царської Росії і СРСР (1860—1960)” [9] та „Словник діячів охорони природи” [10] В.Е. Борейка. У них вміщено доволі обширні статті про Й.К. Пачоського. Відповідно до специфіки жанру ґрунтовний аналіз праць ученого не проводиться, вони прив’язуються до загальної канви життя Й.К. Пачоського.

Певні аспекти теми знайшли своє відображення в статтях Г.О. Гребінник „Діяльність Й.К. Пачоського і Херсонського земства по заснуванню Природничо-історичного музею” [14] і А.В. Дерюжиної „Засновник Херсонського природничо-історичного музею” [19]. Але в них Й.К. Пачоський постає лише як засновник музею.

Так, на прикладі однієї особи науковця можна спостерігати парадигму історіографії історії науки в цілому. На жаль, доводиться констатувати, що вона (історіографія) надто прив’язана до потреб часу. Навіть на сьогодні дослідники дуже мало приділяли увагу основному фаху вченого, котрий більш ніж 20 років працював ентомологом. Саме як ентомолог Й.К. Пачоський лише фрагментарно присутній у дотепершній історіографії.

1.2. Й.К. Пачоський як один із фундаторів фітосоціології

Й. Пачоський одним із перших звернув увагу на наявність у ботаніки

двох об'єктів дослідження – виду та формацій. У своїй праці «Стадії розвитку флори» (1891) він писав, що при дослідженні рослинного покриву ми маємо справу з двома різними об'єктами - видом рослини, яким займається фітологія, і співтовариством і формацією, якими займається фітологія. флорологією або флорографією. Я. Пачоський писав: «Флорологія, як я її розумію, є наука про зародження, життя, розвиток і розташування сукупностей (формацій) рослин». Вчений виділив утворення двох типів: прості та складні. Перші складаються з рослин одного виду, другі – з різних груп – систематичних і екологічних. Ю. Пачоський висловлював думку, що «можлива цілком самостійна дисципліна, яка б вивчала рослинні асоціації і являла собою щось на зразок соціології» [44]. Також було зазначено, що рослинний комплекс, як предмет дослідження, як і інші об'єкти, може бути досліджений різнобічно. У цій же висхідній праці з фітосоціології розглядалися основні етапи розвитку рослинності: пустеля, степ, ліс.

На думку Пачоського, рослинні та людські спільноти мають багато спільного. Це твердження привело вченого до гіпотези про існування загальних для всього живого принципів соціальної організації: рослинні співтовариства і люди живуть за певними законами; в цих, як і в інших, існує поділ праці; обидва являють собою сукупність різних, не ідентичних організмів; обидва типи суспільств проходять процес розвитку і дозрівання від простіших до складніших форм; а рослинні та людські спільноти організовані за класовим принципом [52].

Термін «фітосоціологія» був вперше вжитий Й. Пачоським у 1896 р. у статті «Суспільне життя рослин», що надрукована була в польському журналі «Всесвіт» [47]. Однак, дивним чином він і сам «... забув про це і тривалий час вважав, що термін «фітосоціологія» вперше було вжито В. Сукачевим». Лише у 1925 р. Й. Пачоському на очі потрапила його праця 1896 р. і він зміг переконатись, що в ній не лише є визначення «фітосоціології» у сучасному, на той час, значенні, але і названа нова наука «фітосоціологією».

Й. Пачоський був проти назви «геоботаніка» для позначення науки про

рослинність. У своєму рефераті на працю І. Спригіна «Геоботанічні дослідження чернігівської губернії» він писав: «... термін «геоботаніка» в наш час уживати вже не варто. Раніше під цією назвою ховалося декілька дисциплін, що ледь окреслилися, які ще зовсім не розмежовували і сукупно протистояли ботанічній географії, від якої вони відмежувались. Той конгломерат, що розумівся під назвою «геоботаніка» в наш час складається з трьох самостійних дисциплін: 1) екології – вчення про вплив середовища на рослини, 2) фітоценології – вчення про рослинні співтовариства, 3) історії розвитку рослинності у зв'язку з геологічним минулим даної місцевості. Зважаючи на сказане в наш час «геоботаніка» є чимось занадто розпливчастим і не- визначеним» [42].

Відомості про те, що термін «фітосоціологія» першим використав В. Сукачев знаходимо у спільній праці М. Базилевської, І. Білоконь та О. Щербакова «Коротка історія ботаніки» (1968). Автори вказують, що: «Ще в 1908 р. В. Сукачев (1880–1966) дав перші формулювання основних понять рослинного співтовариства і одиниць рослинності, а через два роки, на XII з'їзді російських природознавців та лікарів, назвав своє вчення «фітосоціологією».

В. Сукачев визнавав, що: «Першим, хто запропонував виділити вивчення рослинної формації в особливу ботанічну дисципліну, був Й. Пачоський. Спочатку він назвав її невдало – «флорологія», а пізніше, щоб підкреслити значення соціальних відносин у рослинних формаціях, – «фітосоціологією».

У книзі «Що таке рослинне співтовариство» (1928) В. Альохін підтверджує, що вперше термін «фітосоціологія» застосував Й. Пачоський у 1896 році [4]. Слід зазначити, що цей же термін, незалежно від Й. Пачоського, використав російський ботанік П. Крилов у своїй праці «Нарис рослинності Томської губернії». В. Рівердатто стверджує: «... Пачоський ще у 1896 р. запропонував термін «фітосоціологія», але Крилов запропонував його, як точно встановлено, зовсім незалежно від Пачоського і значно більш повно

формулював зміст нової науки фітосоціології (нині фітоценології)» [48].

Уперше питання про «фітосоціологію», як окрему науку було поставлене у 1909–1910 р.р. в Москві на XII з'їзді природознавців та лікарів. В. Сукачев виступив із доповіддю «Про рослинні формації», в якій він обґрунтував самостійність науки про рослинні співтовариства. В. Альохін вважає, що В. Сукачев зробив це, не знаючі про відповідні пропозиції Й. Пачоського та П. Крилова [4]. У статті «З історії виникнення і розвитку радянської фітоценології» В. Сукачев вказував, що думки вчених залишалися невідомими широкому загалу вітчизняних ботаніків і йому самому, так як стаття П. Крилова (1898) була опублікована в малорозповсюдженому сибірському збірнику, а стаття Й. Пачоського (1896) – у невеликому польському журналі [48].

Незалежно від вітчизняних науковців ідея «фітосоціології» виникла і за кордоном. Так, у США за аналогічними Й. Пачоському поглядами виступив К. Харпер (1917), у Швейцарії – Е. Рюбель (1922), у Швеції – Г. Дю-Рие (1921). Між російськими та зарубіжними вченими почалась навіть полеміка про те, «...коли і де – в Росії чи за кордоном, виникла фітосоціологія». В. Алехін (1924), а також Й. Пачоський (1925) виступили із статтями як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, у яких переконливо довели, що «...батьківщиною фітосоціології безсумнівно повинна вважатись Росія» [51]. А. Шенніков у своїй праці «Теоретична геоботаніка за останні 20 років» (1937) також вказує на першість Й. Пачоського у застосуванні терміну «фітосоціологія»: «Пачоський вперше і, вочевидь, зовсім незалежно від Гамса і Дю-Рие виокремив «фітосоціологію» або «соціологічну ботаніку».

Узагальнення теоретичних поглядів Йосипа Конрадовича знаходимо у вступному розділі до праці «Опис рослинності Херсонської губернії» (1915), який мав назву «Що таке рослинне співтовариство» [42].

Учений обґрунтовує поняття «фітоклімату», правильно вказувати на специфіку мікрокліматичного режиму в різних угрупованнях. Я. Пачоський розглядав громаду як складову ландшафту. Х. Трасс вказував, що Ю.

Пачоського слід вважати одним із засновників російського біогеоценологічного напрямку [48]. Варто процитувати одну з резолюцій Йосипа Конрадовича, яка не мала особливого значення для пояснення історичних коренів цієї течії, але на неї звернув увагу Г. Трасс. На думку Й. Пачоського, рослинні угруповання слід розглядати «...як частина складнішого цілого, яку ми виділяємо для аналітичної зручності. Наприклад, якби ми мали описувати пустелі, луки чи ліси, сама по собі рослинність не дала б нам інформації про ці утворення. "Повна картина. У пустелі, в степу, в лісі є багато дуже характерних місць, які не можна виключити з опису, якщо ми хочемо всебічно вивчити ці види як географічні об'єкти. Рельєф, геологія, ґрунт, клімат, рослинність, навіть тваринний світ і люди - це лише елементи, які представляють відомий тип географії, яка займає частину поверхні нашої планети.

Одночасно з терміном «фітосоціологія» Й. Пачоський увів у науку про рослинні співтовариства багато термінів, що і нині досить широко застосовуються (філогенетичні зміни, зональна, азонна, екстразонна рослинність, фітологія, фітогенія, онтогенія та інші). Саме він у 1915 році, а не Х. Гамс (1918), як це, особливо в західній літературі відмічається, вперше застосував термін «фітоценоз» для «чистих заростей» (утворених одним видом рослин) [48]. Й. Пачоський пише: «Біоми є аналогією чистих кущів, чому останні можна протиставляти реальній флорі, називати флору (разом з фауною) як флору (разом з фауною), а біоми, що залишає визначення комплекси, в яких такі організми живуть з іншими організмами» [42]. Описуючи рослинність Калмицького степу (1892 р.) і Херсонської губернії (1915, 1917 рр.), вчений основну увагу приділяв класифікації рослинного світу, особливо екології, біології та ботанічного співтовариства. Я. Пачоський називав «ботаніку» (сьогодні «біологія рослин») «наукою про життя рослинних організмів (індивідуумів), вченням про все, що стосується обміну речовиною та енергією між окремими рослинами та їх середовищем». називає окремих осіб своїми підданими. «Рослиногенез» — те, що він назвав «наукою

про життя видів рослин, тобто відомий комплекс рослинних особин, які своєю сукупністю створюють генетичну одиницю» [44].

Ю. Пачоський прийшов до ідеї фітоценології завдяки своїм філософським міркуванням про взаємодію і взаємозв'язок явищ у природі. Висловлювання вченого на цю тему можна знайти в таких роботах, як «Основи фітосоціології», «Соціальний принцип в рослинному царстві» [43], а також у статті «З приводу статті професора В. Алехіна «Фітоценологія» та її останні успіхи у нас і на заході» (1926) [17].

Найбільший внесок у розвиток фітоценології Й. Пачоський зробив працею «Основи фітосоціології» (1921) [43]. Всі вчення про рослинні співтовариства Й. Пачоський розподіляє на наступні відділи:

- 1) екологічні дані;
- 2) біологічні форми;
- 3) форма, структура, динаміка і типи рослинних співтовариств;
- 4) розповсюдження основних типів рослинності;
- 5) історію розвитку рослинного покриву.

Учений першим указував на важливість виділення «біологічних типів» і «форм росту» рослин у рослинних співтовариствах. Йосип Конрадович детально вивчив структуру розвитку рослинних формацій, проаналізував еколого-географічні фактори впливу на рослинний покрив. В «Основах фітосоціології» Й. К. Пачоський поділив ботаніку на три відділи: 1) вчення про життя індивіда (елементарна ботаніка); 2) вчення про життя видів (генетична ботаніка) і вчення про рослинні співтовариства (соціологічна ботаніка). Вчений стверджував, що «в царстві рослин є три категорії: індивідуальне, видове і колективне, тому все вчення про це царство слід поділити на три самостійні розділи». [43].

Й. Пачоський наводить класифікацію рослинних співтовариств. Він відрізняє агрегації (чисті й комбіновані); прості зарості; дійсні асоціації (напівпустелі, степи, прерії, луки, лісні співтовариства). Відстоюючи необхідність класифікації лише за ознаками рослинності, вчений вважав за

необхідне використання генетичного підходу, що враховує палеоботанічні дані, філогенію видів, еволюцію життєвих форм, а також побудову рослинних угруповань (відрізняють прогресивні та біологічні види). і регресивні процеси). Хоча ці знання на сучасному етапі розвитку науки розширилися і поглибилися, класифікація Ю. Пачоського зберегла не лише історичне, а й актуальне наукове значення.

У «Фітосоціології» Я. Пачоський помістив таблицю «Взаємозв'язок фітосоціології з іншими ботанічними дисциплінами, як спорідненими, так і загально можливими», в якій детально описав взаємозалежність «фітосоціології» з іншими науками. У своїй праці вчений представив чіткий огляд можливостей використання методів «фітосозології» для вирішення багатьох практичних завдань сільського та лісового господарства [46]. Я. Пачоський сформулював основний «фітосоціологічний закон», згідно з яким розвиток рослинності завжди йде від простих форм (примітивні пустелі) до складних форм (ліси), і причина цього полягає в самій рослинності.

Учені вдало спробували поєднати теоретичні питання зароджуваної тоді науки «Зоологія рослин» з практичною агрономією. Ці точки зору фактично відповідають завданням сучасної самостійної науки «Сільськогосподарська флора», яка відокремилася від флори наприкінці 1960-х років.

Відомий російський геоботанік О. Шенніков (1937) високо відгукувався про «Основи соціології рослин». Він пише: «Вперше в нашій (і світовій) літературі перспективи використання теорії «соціології рослин» у садівництві та облаштуванні садів і парків досить докладно й оригінально розглянуті в «Основах соціології рослин», Вона актуальна й сьогодні» [43].

Свої ідеї в галузі «фітосоціології» Й. Пачоський продовжує розвивати в праці «Записки з історії фітосоціології» (1924). Автор вказує на те, що історія «фітосоціології» ще недостатньо вивчена. Вчений зазначає, що ані праці В. Поля, який багато зробив для вивчення ботанічної географії Польщі, ані праці відомого російського дослідника С. Коржинського не можна вважати початком вивчення рослинних угруповань, оскільки висловлені ними думки

не підтвержені фактичним матеріалом. Треба визнати, пише вчений, що фітоценологія вперше виникла не за кордоном, а в Росії.

Розвитком поглядів Й. Пачоського, виказаних у різних роботах, починаючи з 1891 р. («Стадії розвитку флори») і закінчуючи 1921 р. («Основи фітосоціології») стала праця «Соціальний принцип у рослинному царстві» (1924). Вчений доводить, що рослинний покрив не є випадковим за своїм складом і структурою, а складається із закономірних рослинних комплексів. Ю. Пачоський зауважив, що тип рослинності, яка складається з окремих асоціацій, змінюється під впливом змін умов місця перебування. Рослинними угрупованнями (асоціаціями) Йосип Конрадович називає ті рослинні комплекси, які складаються з різнорідних елементів, що перебувають у певному закономірному взаємозв'язку й утворюють стійкі поєднання (рухливу рівновагу).

У праці «З приводу статті професора В. Алехіна «Фітосоціологія» та її останні успіхи у нас і на Заході» (1925) Ю. Пачоський аналізує не тільки праці В. Альохіна, а й інших вчених, що працюють у «Соціології рослин». Цінність цієї статті полягає в тому, що вчений довів, що для нього першість у вживанні терміна флора.

Результатом 30-річної роботи професора в галузі «Соціології рослин». Дж. Пачоскі, Нариси соціології рослин, опубліковані 1925 р. У цій роботі показано історичний розвиток науки про таксони рослин з тих пір, як Олександр Гумбольдт вперше ввів у науку слово «асоціація». На основі багаторічного досвіду вивчення рослинності Я. Пачоскі виділяє різні типи асоціацій. Агрегації – це одновидові асоціації, в яких зв'язки між рослинами виражені слабо, асоціації – гетерогенні групи, що складаються з генетично, екологічно та біологічно неоднорідних елементів. Рослини, що входять до груп, Йосип Конрадович поділяє на компоненти та інгредієнти. Вказуючи на специфіку кліматичного режиму різних груп рослин, Я. Пачоський обґрунтовував погляд «фітоклімат». Слід зазначити, що цей твір бібліографічна комісія Ліги Націй включила до 20 найкращих творів польської

літератури 1925 року [52].

Його зміст свідчить про те, що автор є досвідченим флористом-фітоценологом, має близько 200 праць у галузі ботаніки, сільського господарства та зоології.

Деякі видатні вітчизняні ботаніки – сучасники Йосипа Конрадовича – виступили проти терміну «фітосоціологія» (В. Комаров та В. Вагнер). На III Всесоюзному з'їзді ботаніків, що відбувся в Ленінграді в 1928 р., зверталась увага на те, що застосування терміну «фітосоціологія» може скласти враження, що розвиток рослинних угруповань ототожнюється з розвитком людського суспільства, а останнє відбувається за зовсім іншими законами. Термін «фітосоціологія» Я. Пачоського, П. Крилова, В. Сукачова та інших ботаніків вирішено замінити терміном «фітоценологія», який також використовується в сучасній науці [11]. Однак слід зазначити, що ця термінологічна поправка не була врахована на Заході, і сам Я. Пачоський та інші польські вчені продовжували використовувати цей термін у своїх працях. «фітосоціологія».

РОЗДІЛ 2. РОЛЬ Й. К. ПАЧОСЬКОГО У СТВОРЕННІ ХЕРСОНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

2.1. Йосип Конрадович Пачоський – ботанік-флорист і музейний діяч

Оцінивши здібності молодого вченого, Київське товариство природознавців 5 вересня 1887 року обрало Пайовський є активним членом цієї асоціації. Джозеф був настільки активним у своїй роботі, що в січні 1888 року він безкоштовно подарував організації місцевий гербарій власної колекції, який містив близько 2000 зразків рослин. За цей благородний вчинок товариство звільнило його від сплати внеску. Зараз ці матеріали зберігаються в Інституті ботаніки АН УРСР.

У 1888 р. на запрошення професора Університету Св. Володимира І. Ф. Шмальгаузена Ю. К. Пачоський переїхав до Києва, де з 15 жовтня 1888 р. по 30 квітня 1894 р. працював помічником директора Ботанічного саду. Сад університету Св. Володимира. Тут він упорядкував і завірив університетський музейний гербарій та ентомологічні колекції. За дорученням Київського товариства природознавців Пачоський проводив дослідження флори і фауни Херсонської, Подільської, Волинської, Полтавської та Астраханської губерній, в Криму та на Дону. Двічі він був і на Поліссі. Про результати своїх досліджень Пачоський постійно доповідав на зборах товариства, а праці свої друкував на сторінках його "Записок": "Про флору і фауну околиць м. Володимира-Волинського" (1888), "Матеріали для флори Заславського та Ковельського повітів Волинської губернії" (1888).

Після раптової смерті І. Ф. Шмальгаузена Пачоський залишив університет Св. Володимира і на запрошення директора Імператорського ботанічного саду О. Ф. Баталіна переїхав до Петербурга, де з 22 квітня 1894 р. по березень 1895 р. працював садівником. Тут він також створював і курував гербарні колекції ботанічного музею саду.

Навесні 1895 р. Йосип Конрадович переїхав із Петербурга до Дублян під Львовом, де до 1897 р. працював асистентом кафедри ботаніки Вищої

сільськогосподарської школи. Викладає курси ботаніки та садівництва як професор. За дорученням Академії наук у Кракові молодий учений проводив флористичні дослідження одночасно у Східній Галичині, Буковині та частково в Угорщині, вивчаючи флору Західного Поділля та Північної Бессарабії[1].

Йосипом Конрадовичем Пачоським було опубліковано майже 70 праць з флори України, серед них найважливішою є "Флора Полісся та прилеглих місцевостей", яка була надрукована в "Трудах Санкт-Петербурзького товариства природознавців" в 1897-1900 рр. У ній автор описав 1291 вид дикорослих рослин, які зустрічалися на Волині та інших губерніях Полісся. Ця праця не втратила свого наукового значення й тепер.

Восени 1897 р. Херсонське губернське земство запросило Ю.К. Пачоського на посаду губернського ентомолога, завданням якого було систематичне вивчення природи місцевості і на основі цього розробка та здійснення практичних заходів боротьби з різними шкідниками сільського господарства [3]. Свою роботу Йосип Конрадович розпочав з організації кабінету ентомології. Приміщення складалося з п'яти кімнат на вулиці Дворянській, які абсолютно не відповідали цільовому призначенню. У ньому не було ні спеціального обладнання, ні бібліотеки, ні необхідних меблів. Але це не завадило молодому вченому збирати колекції комах, гербарії, опудала тварин, поповнювати бібліотеку новачками.

Ідея створення в Херсоні природознавчого музею поклала початок багаторічній плідній роботі провінційних ентомологів. Після наполегливої роботи велика кількість зібраного матеріалу не може поміститися в маленькому просторі кімнати для комах. Експонати зберігалися в коробках та дерев'яних шафах. Саме ця причина і лягла в основу створення музею. Тому Й. К. Пачоський у 1902 році пише клопотання про нагальну потребу у побудові для ентомологічного кабінету окремої будівлі. До того ж, вчений планує перетворити його в губернський природничо-історичний музей. В своєму рішенні він спирається на досвід сусідніх губерній: Таврійської, Бессарабської та Полтавської, де на початок ХХ століття такі музеї вже існували. Херсонська

губернія не повинна була відставати від них. З пропозицією створити музей одночасно з Паховським виступили інші видатні громадяни та громадські діячі – Г. Л. Скадовський і К. Е. Фальц-Фейн. У 1902 році земська управа вирішила заснувати музей для вивчення рослинного і тваринного світу луків Херсонської губернії. Але музею потрібна окрема будівля. Спочатку одноповерхова будівля була задумана для розміщення у дворі губернського правління, але схема так і не була затверджена. Земський уряд вирішив побудувати двоповерховий будинок значно меншої площі. При цьому реалізується компактність забудови та велика економія простору, що досить важливо для центру міста. Будівництво почалося влітку 1904 року, а в 1905 році величезні експонати, на той час загальною кількістю 1572 екземпляри, були відправлені на нове місце. Серед них 216 штук пташиних яєць, 37 препаратів плазунів та земноводних, 58 видів риби, 76 черепашок молюсків. Лише тільки одна колекція комах займала сім шаф.

У січні 1906 року двері Херсонського природничо-історичного музею по вулиці Вітовській (нині Горького) вперше відкрились для відвідувачів. Музей працював три дні на тиждень, вхід був вільним. Основними контингентом, що відвідував відкриту експозицію стали учні Херсонського земського сільськогосподарського училища та шкіл прилеглих місцевостей (Олешня, Кіндійка). Від самого початку свого заснування Музей природи, під керівництвом Й. К. Пачоського, приймав участь у виставках в різних містах, за що нагороджувався медалями та відзнаками. Та це й не дивно, адже вченим було зібрано унікальні колекції Херсонської і Таврійської флори і фауни. Гордістю музею був гербарій, зібраний самим Пачоським, що містив понад 22 тис. гербарних аркушів рослин. Вчений постійно підтримував зв'язки з Академією Наук у Петербурзі надсилаючи туди колекції для визначення. Зібрані у Херсонському музеї колекції мали велику наукову цінність. Ними користувалися такі відомі вчені як А. К. Мордвилко, Н. В. Цингер, А. А. Браунер. Поступово музей стає значним науковим центром півдня Росії [8].

Несприятливі роки революції та громадянської війни 1920-1930-х років обійшли музей стороною. Будівлі та колекції добре збереглися. Навіть під час німецької окупації Херсона музей загалом залишився неушкодженим, хоча окремі експонати були вивезені німцями. Відразу після війни музей почав відроджуватися: фонди поповнювалися новими експонатами, організовувалися цікаві виставки, проводилися екскурсії.

1975-1989 роки стали переломними для музею. На той час монументальна будівля природознавчого музею не використовувалася за призначенням. Перебудови та неякісні ремонти завдали йому великої шкоди. 21 вересня 1990 року будівлю остаточно взяли на облік як пам'ятку історії та культури місцевого значення та повернули музею.

Сьогодні Природничий музей – це не лише культурний заклад, де відвідувачі можуть пізнати екзотику Світового океану, поринути у світ казки унікальних куточків пониззя Дніпра чи відчутти давню тишу історії у с. меморіальна кімната Ю.К. Пачоського, а й науковий центр. Зібрані засновниками музею колекції є науковою базою для науковців і студентів не тільки України, а й інших країн.

Вчений є одним із ініціаторів охорони травостою. Після вивчення флори прерій він зацікавився впливом випасу великої рогатої худоби та овець на рослинність прерій. Відзначаючи знищення лукової рослинності через надмірне випасання худоби, він закликав залишити недоторканими незаймані луки та припинити випас худоби. Саме завдяки пораді Пачоського Ф. Є. Фальц-Фейн в 1898 р. виділив кілька ділянок цілинного степу в Асканії-Новій, які згодом стали основою для створення біосферного заповідника "Асканія-Нова ім. Ф. Є. Фальц-Фейна" [6].

Й. К. Пачоський був не тільки видатним ботаніком, а й дуже хорошим зоологом. Він виконав величезну роботу, вивчивши 230 видів птахів. На основі зібраного матеріалу вчений опублікував у 1909 році статтю «Матеріали про сільськогосподарське значення птахів», в якій, відзначаючи факт постійного

зменшення чисельності багатьох видів птахів, наполягав не знищувати їхнє природне середовище існування.

Велику увагу Йосип Конрадович приділяв розробці раціонального мисливського законодавства. У 1899–1902 рр. у журналі "Псовая і ружейная охота" друкуються його статті "Передвижные сроки в законе об охоте" [41], "К вопросу об охране дичи", "Ещё по поводу охраны дичи". Вчений пропагує введення строків охорони, під час яких будь-яке полювання було б заборонене, а особливо наполягає на забороні весняного і літнього полювання, коли винищується велика кількість дичини. І він таки добився, що в Україні з 1925 року полювання у цей період було заборонене.

У 1900 році виходить популярна брошура Пачоського "Про охорону птахів у Херсонській губернії", у якій автор піднімає питання про введення пересувних строків мисливського сезону, адже птахи живуть не за календарем й сильно залежать від природних умов року.

Понад усе Йосип Конрадович любив ботанічні екскурсії, які він здійснював з весни до пізньої осені. Він часто приїздив до Асканії-Нової, де проводив наукові дослідження. Йому дуже подобалось це місце. Тут він був завжди бажаним гостем, з великою увагою й прихильністю його завжди зустрічав Ф. Є. Фальц-Фейн.

У цей період з-під пера Пачоського виходять такі праці, як "Основні риси розвитку флори Південно-Західної Росії (1910), "Херсонська флора" (1914), "Опис рослинності Херсонської губернії" I. Ліси (1915), II. Степи (1917), III. Плавні, піски, солончаки, бур'яни (1927) та багато інших, які є настільними книгами всіх фахівців-ботаніків.

Працюючи в музеї, яким керував до 1920 р., Йосип Конрадович був професором Політехнічного інституту в Херсоні, де читав лекції з низки природничих наук і написав підручники для студентів з морфології (1919 р.) та основ фітоценології (1921 р.). Його учні згадують, що Пачоський був людиною високої культури та ерудиції, мав творчий, допитливий розум і чудову пам'ять. Учений мав доброзичливий і відкритий характер,

користувався загальною любов'ю і повагою. Він дуже любив музику і захоплювався гарними піснями. Професор К. В. Славинський у своїх спогадах писав: «Пачоський запевняв, що найкращі думки приходили до нього під час гарних концертів і оперних вистав, тому він кілька разів на тиждень слухав музику» [8].

Навесні 1922 року Йосипа Конрадовича було призначено завідувачим ботанічним відділом науково-степової станції державного заповідника "Чаплі" (Асканія-Нова).

У липні 1922 року він зі своїм сином Конрадом і молодим ботаніком С. А. Дзевановським відправляються в експедицію до Криму, де вивчають місцеві степи і рослинність Юсупівського заповідника, розташованого в горах поблизу селища Коккоз (тепер Соколине). Цей заповідник було зараховано до Асканії-Нової.

У вересні 1923 року Пачоський переїхав до Польщі. Звідти його направили в Біловезьку Пущу, де вчений завідував Біловезьким парком (резерватом). Під час дослідження лісонасаджень у нього виникла ідея застосування біометричного методу, який дав змогу глибоко проникнути в динаміку життя лісу.

З 1925 року і до початку Другої світової війни Йосип Конрадович – професор систематики і географії рослин Познанського університету.

У вересні 1939 р. Польща була окупована німецькими загарбниками. Старого вченого нацисти вигнали з околиць і позбавили його найбільшого скарбу – величезної бібліотеки. У лютому 1942 року фашисти по-звірячому вбили улюбленого онука Пайовського. Цей важкий шок став причиною його смерті 14 лютого 1942 року від серцевого нападу. Поховали вченого на сільському кладовищі під Сірославлем.

Й.К. Пачоський був людиною з широким освіченням, видатним вченим-біологом і талановитим музейним хранителем. Він написав понад 300 детальних наукових праць, присвячених поглибленому та всебічному вивченню складу та історії розвитку флори та рослинності центральної та

південно-східної Європи (головним чином України та Польщі), а також ботаніки та частково зоології. запитання. Він був одним із засновників флори — розділу ботаніки, що вивчає флору, і автором першого підручника з цієї дисципліни.

Гордістю вченого була зібрана ним велика гербарна колекція, зразки якої знайомлять з рослинним багатством певних територій. Основна частина колекції знаходиться в Херсонському краєзнавчому музеї. Його гербарні матеріали зберігаються в Гербарії Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, Державному природничому музеї НАН України у Львові, Львівському державному університеті ім. І.І.Мечникова, Сімферопольському державному університеті ім. М. В. Фрунзе та інших наукових установах.

Вчені, шануючи ім'я Пачоського, на його честь назвали 10 видів вищих рослин, з яких волошка Пачоського та зіновать Пачоського занесені до Червоної книги України.

2.2. Діяльність Й.К. Пачоського і херсонського земства по заснуванню природничо-історичного музею

Дослідження наукового життя в Україні кінця XIX-початку XX століття було б неповним без визначення ролі, спадщини та внеску таких його представників, як Йосип Конрадович Пачоський. Хоча його ім'я відоме лише вузьким спеціалістам, а спадок, який він залишив людству, безцінний.

Йосип Конрадович прожив на території Херсонщині 26 років (1897-1923). Тут ним створені найкращі наукові праці. Постійні відвідування Асканії-Нової, спостереження за розвитком флори, численні екскурсії по території Херсонської губернії справедливо принесли Пачоському славу видатного знавця природи, особливо флори і рослинності півдня України. Перед приїздом до Херсона він уже був визнаним ученим, відомим у наукових колах нашої держави та за кордоном. Йосипа Конрадовича поважали як дослідника і він швидко знайшов спільну мову з науковцями міста [25].

Перед Й.К. Пачоським було поставлено завдання, основним змістом якого було: знайти засоби боротьби з комахами, які є шкідливими для сільського господарства, та вивчити їх особливості з метою збереження інтересів сільського господарства, яке щорічно потерпало від шкідників. Приступаючи до виконання своїх обов'язків, І.К. Пачоський зрозумів, що покладене на нього завдання занадто вузьке. Його не задовольняло те, що він мав лише захистити рослинність від шкідників. Він мислив більш глобально. У зв'язку з цим вчений висвітлив ще одну проблему, про яку повідомив Управу. Суть питання полягала в тому, щоб розширити обов'язки практичного ентомолога. Він прагнув:

- 1) захистити сільськогосподарські культури;
- 2) боротися не тільки з комахами-шкідниками, а й зі шкідниками тварин, а також з паразитичними грибами.

Саме тоді з'ясувалося, що назва «губернський ентомолог» не зовсім точна і більш вдалою буде назва «губернський натураліст» [34]. Як виявилось пізніше, за чотири роки до того, як постало питання про створення музею, Йосип Конрадович зрозумів, що лише вузькою ентомологією він обійтися не зможе. Пачоський не бачив сенсу вивчати все, що тісно пов'язане з так званою практичною ентомологією, не дослідивши спочатку життя природи загалом у даній місцевості, а саме у Херсонській області.

Оскільки на момент призначення Й.К. Пачоського на посаду ентомолога (1897) у Херсоні не було жодної колекції комах чи спеціальної бібліотеки при губернському уряді, у молодого дослідника виникла ідея створення ентомологічного кабінету.

Для більш детального ознайомлення з облаштуванням ентомологічного кабінету Йосип Конрадович у 1898 році відвідав ентомологічний кабінет Таврійської губернії, де його очолив видатний ентомолог, поляк за походженням - С. А. Мокржецький, який створив природничий музей. Протягом року досить активними були поїздки Й.П. Пачоського до Сімферополя з метою створення ентомологічного кабінету в Херсоні.

Повернувшись із відрядження, вчений дійшов такого висновку: «более правильная постановка вопроса о вредителях сельского хозяйства необходимо требует тщательного изучения деятельности птиц, что достигается легче всего исследованием содержимого желудков» [50]. На основі зроблених висновків губернський земський ентомолог розвиває ідею створення певної науково-практичної структури спочатку у вигляді ентомологічного кабінету.

Оскільки Херсонське земство надало кошти на утримання Одеської ентомологічної комісії, то після ліквідації її майна, воно стало основою ентомологічного кабінету в Херсоні. Колекції ентомологічної комісії з Одеси прибули з навігацією навесні 1898 р. Вони були дуже добре виготовлені і вміщали 181 ящик у 5 шафах. Крім того, надійшло 57 дублетних ящиків, які були акуратно складені і в гарному стані, але мали лише освітню (не наукову) цінність через те, що на етикетках вказувалися лише назви екземплярів і не вказувалося місце збору.

Крім гербарію було отримано зразки пошкоджень різних рослин (переважно винограду та тютюну), 2 старих мікроскопи, деяке приладдя, інструменти та бібліотека, що складається з 381 роботи [40].

У тодішній управі не було місця навіть для отриманих з Одеси колекцій і бібліотеки. Йосип Пачоський дуже зацікавився цим і це стало ще одним поштовхом до створення музею природи, він подбав про те, щоб міська влада допомогла розмістити ці колекції. Все майно ентомологічного кабінету розмістили в сільськогосподарському відділі управи, який розташовувався у невеликому приміщенні і в ньому перебувало п'ять чоловік. Звісно, такий стан речей явно не влаштував ні уряд, ні ентомолога, адже спочатку плани були досить великі, і Йосип Пачоський планував негайно все організувати на науковій основі. Він вважав, що кабінет має розташовуватися як мінімум у трьох-чотирьох кімнатах.

На думку Й. К. Пачоського, колекції слід зберігати в окремому приміщенні, щоб уникнути запилення експонатів. Крім того, ролети в цьому приміщенні повинні бути закриті, щоб виключити шкідливий вплив світла на

препарати. Друга кімната має служити для «...життя тварин з метою вивчення їх у живому стані, у середовищі, наближеному до природного»; третій необхідний для підготовки. Нарешті, четвертий необхідний для мікроскопічних досліджень, розміщення бібліотеки та, загалом, для наукової розробки матеріалу [45].

З'єднати ці кімнати, за словами ентомолога, в жодному разі неможливо. Тому на зборах природознавців було вирішено: «...зняти кімнату в місті під ентомологічний кабінет (до зроблення спеціальної прибудови при уряді)...» [50].

У 1899 р. земська управа виділила 1000 крб. на витрати для організації ентомологічного кабінету (включаючи заробітну плату ентомолога та його помічника, сторожа та поточні витрати) – за зразок також взято відповідні витрати Таврійської губернії [29]. Основною проблемою кабінету, яка стала традиційною протягом наступних 6 років, було приміщення, яке не виконувало свого призначення через недостатнє розміщення обладнання, меблів, бібліотеки та колекцій, які постійно збільшувалися. Тож спочатку на нараді 9 жовтня 1902 р. планувалося розширити флігель, де розташовувався ентомологічний кабінет, але губернський уряд вирішив об'єднати музей з бібліотекою та архівом. Йосипу Конрадовичу ця ідея не сподобалася, тому він відмовився від цього проекту і вирішив побудувати спеціальне приміщення [17].

Ідея заснування природознавчого музею на Херсонщині пробивала шлях різними формами її реалізації. Велика заслуга Й.К. Пачоського за фінансової підтримки повітового земства полягала у заснуванні та утворенні Природничо-історичного музею Херсонського губернського земства, який був створений на базі Ентомологічного кабінету, та почав самостійне існування з 29 січня 1906 р. в Херсоні по вулиці Вітовського (нині вул. Горького, 5), а починаючи з 1963 року, музей існує під сучасною назвою «Херсонський обласний краєзнавчий музей».

Він складався з колекцій з орнітології, зоології, ботаніки, мінералогії та зразків ґрунту. До них належали колекції ссавців і птахів (148 екз.), зібрані А. А. Браунером; колекції Ф. Е. Фальц-Фейна, подаровані ним із зоологічного саду Асканія-Нова; риби (58 екз.), гербарій (686 видів), зібрані І.С. Рябковим, та зразки ґрунту (79 екз.), зібрані студентом В.В. Топоровим. Музей став центром гербаріїв, зоологічних і мінералогічних колекцій з усієї провінції. Колекції Природничого музею постійно поповнювалися колекцією самого Пачоського, а також розписками установ і окремих осіб - мисливців, рибалок і хліборобів, а також від відомих краєзнавців - А.А. Браунера, І. З. Рябкова, В. В. Топорова. та ін. Музей обмінювався дублікатами своїх колекцій з іншими науковими та навчальними закладами. Велику цінність мали колекції Херсонського музею, свого часу ними користувалися відомі вчені - А.К. Мордвилко, Н.В. Цінгер (професор Ново-Олександрійського сільськогосподарського інституту), Я. В. Яценковський, А. А. Браунер, А.А. Сапегін та інші [11].

Й. Пачоський підтримував тісний зв'язок із Зоологічним відділом Академії наук у Петербурзі, надсилав туди колекції для їх визначення, а потім музей поступово став відомим науковим центром на півдні України.

У Херсонському природознавчому музеї вивчення орнітофауни переслідувало передусім практичні цілі, пов'язані із захистом рослин від шкідників. Увага в цих дослідженнях була звернута на визначення «асортименту корму», що дало підстави зробити висновок про корисність чи шкідливість того чи іншого птаха для сільського господарства.

Його подальша діяльність була тісно пов'язана з питаннями прикладної науки, важливими для розвитку краю. Колекція та експозиційне обладнання музею 1907 року виглядало так: 86 видів опудал, 38 видів шкур, 56 видів у формаліні, 239 пташиних яєць, плазунів і земноводних – 50 примірників. Риби - ті, яких було ідентифіковано і виставлено 96 екземплярів. Колекція комах, яка займала 7 шаф і 6 вітрин, включала: а) колекцію шкідливих комах; б) загальна колекція комах: жуків, перетинчастокрилих, двокрилих,

чистокрилих, прямокрилих, напівкрилих та інших; в) окремі стадії розвитку комах у банках і пробірках, близько 400 чисел (включаючи низку нижчих тварин і багато павукоподібних); г) колекція метеликів; д) гербарій місцевої флори, гербарій грибів під назвою «Грибкові хвороби культурних і дикорослих рослин» укладений А.А. Ячевським – містив 70 видів; д) колекція насіння дикорослих

При музеї було створено бібліотеку, яка постійно поповнювалася книгами і журналами і складалася з 1569 праць і 154 номерів періодичних видань. Цю літературу частково закупували за гроші (загалом у 1907 р. за книги та періодичні видання платили 46 крб. 41 коп.) [14]. Чимало книг надійшло з різних наукових установ, і були отримані в подарунок від дослідників товариств і завідувача музею.

Для популяризації інформації про шкідливих комах регіону Й. Пачоський писав статті в газеті «Юг» та в «Известиях Елисаветградського сільського господарства», публікував загальнодоступні брошури, інструкції тощо, а також виступав з доповідями на різноманітних засіданнях та атракціонах. Щороку в «Збірнику Херсонського земства» друкував звіти про свою діяльність, займався також укладанням популярних брошур (наприклад, «Інструкція по боротьбі з сойкою стеблевою», «Оленка кудлата і боротьба з нею», «Хлібний жук Кузька»). Брошури друкувались для грошових рад і призначалися для безкоштовного поширення серед місцевого населення. Одним із шляхів популяризації сільськогосподарських знань (насамперед у боротьб з шкідниками) було написання наочних посібників у вигляді плакатів, наприклад, «Про злато гуску [16].

Будучи чудовим мисливцем, Пачоський подбав про те, щоб фауна дичини була представлена в музеї якнайповніше. І він, і Барей були чудовими опудалами, були прекрасними препараторами-чучельщиками, про що можна судити по високих якостях зроблених ними чучел і тушок. У музеї збереглося майже все, що Пачоський збирав роками з такою любов'ю та знанням природи краю.

Більшість експонатів у музеї були промарковані підписом Пачоського. Деякі колекції комах і туш птахів зібрані та ідентифіковані Бареем. Експонати музею представляють флору і фауну Херсонської області та Наддніпрянщини. Йосип Пачоський збирав колекції не лише комах, а й хребетних тварин Херсонської губернії, а також мінералів; особливо з великим ентузіазмом збирав рослини з усієї Херсонської губернії.

Гордістю музею є гербарій, переважно зібраний і оброблений Й. Пачоським, з 22 000 гербарних аркушів. Він досі знаходиться в гарному стані і має велику наукову цінність [12]. А. А. Браунер (риби) та Є. В. Яценковський (жуки) використали колекції музею для наукових досліджень. Для збору колекцій і вивчення шкідників сільського господарства Й.К. Пачоський здійснив такі експедиції: у лютому 1907 р. - до Єлисаветградського повіту, у травні - до Олександрійського, Тираспольського та Ананьєвського повітів. Після кожної експедиції Й. Пачоського Херсонський природничий музей поповнювався новими колекціями і ставав своєрідним науково-практичним центром.

Становленню науково-просвітницької популяризаторської діяльності природознавчого музею сприяла позиція губернського земства, налаштована на практичне вивчення і використання природних ресурсів краю та розвиток сільського господарства шляхом поширення сільськогосподарських знань серед населення. Результати науково-просвітницької та популяризаторської діяльності Пачоського, здійснюваної в музеї, мали як регіональний, так і в окремих випадках державний рівень поширення. Оскільки цей край був житницею держави, виникало багато питань, пов'язаних із захистом рослин, боротьбою з шкідниками в садівництві тощо, тому діяльність музею відігравала важливу роль у соціально-економічному та культурному житті Півдня України. Це пов'язано насамперед з тим, що існуюча на той час система державних науково-дослідних сільськогосподарських установ не повністю забезпечувала потреби сільського господарства.

На сьогоднішній день фонди та експозиції Херсонського обласного краєзнавчого музею розташовані у двох будівлях в історичному центрі міста за адресами: 1) вул. Леніна, 9 - головний корпус, тут розташована адміністрація музею, експозиції природничого та історичного (історії краю до 1917 р.) відділи, виставкові зали, головне сховище; 2) вул. Горького, 5 - будинок природознавчого відділу, збудований у 1906 році як будівля Природничого музею Херсонського земства. Тут розташовані: експозиція «Мешканці Світового океану», де можна побачити один із найбільших музейних експонатів України – 30-метровий скелет синього кита, виставку «Рідкісні та зникаючі види тварин», а також як виставка «Водні багатства Херсонщини», яка ще будується. У його структурі є історико-меморіальна кімната Пачоського, в якій відтворено київський, херсонський, польський періоди життя та наукової діяльності, а також фондові приміщення природознавчого відділу. Меморіальна кімната Й. Пачоського є базою для наукових розробок. Багато аспірантів звертаються до музею, щоб вивчити наукові праці дослідника, його величезний гербарій, ентомологічні колекції. Тобто всі наукові досягнення Пачоського не забуті, вони не лежать мертвим тягарем у шафах, а постійно задіяні. Ними цікавляться сучасні молоді вчені і беруть їх за основу у своїх дослідженнях.

Підсумовуючи діяльність Природничого музею Херсонського земства, бачимо, що він динамічно розвивався та вдосконалювався: поповнювалися колекції, проводилася фондова, науково-просвітницька та інші види робіт, розширювалися експозиційні площі тощо. Музей ставав дедалі помітнішим явищем у науковому, освітньому та культурному житті Херсона та губернії, і велика заслуга в цьому належала його невтомному засновнику Й.К. Пачоському.

Сьогодні музей є науково-консультативно-методичним центром краєзнавства та організації музеїв.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА ПО ПАЧОСЬКОМУ ЙОСИПУ КОНДРАТОВИЧУ.

Йосип (Юзеф) Конрадович Пачоський, український і польський ботанік, народився 8 грудня 1864 року в польській родині в с. Білогородка Волинської губернії (нині Ізяславський район Хмельницької області). З дитячих років він дуже цікавився навколишньою природою. Понад усе любив екскурсії до лісу. І цю любов до природи зберіг до кінця своїх днів. Він закінчив Рівненське реальне училище й Уманське училище землеробства та садівництва. Його першим учителем ботаніки в Умані був Владислав Скробишевський, який згодом став науковим співробітником Нікітського ботанічного саду в Криму. Свою вдячність учителеві Й. Пачоський виразив, назвавши на його честь новий для науки вид рослин, — *Cytisus skrobiszewskii*. Від 1888 року Йосип Пачоський працює лаборантом-садівником у Ботанічному саду Київського університету. В 1894 р. він вивчає ботаніку під керівництвом професора цього ж університету — відомого флориста, автора «Флоры Средней и Южной России» І.Ф. Шмальгаузена. Однак навчання Йосип Пачоський не завершив і диплом про закінчення університету не отримав [6].

У 1897 році Й.К. Пачоський стає активним членом Київського товариства дослідників природи, керівництво якого систематично відряджає його в різні регіони країни для вивчення флори та фауни. З 1888 по 1893 рік він досліджує рослинність причорноморських степів, пониззя Дону та Дунаю, Криму й Кавказу, калмицьких степів. Й.К. Пачоський неодноразово виступав на засіданнях товариства з науковими повідомленнями про свої експедиційні дослідження. У «Записках Киевского общества естествоиспытателей» були опубліковані його перші наукові праці — «Очерки флоры окрестностей г. Умани» (1887), «Материалы для флоры Заславского и Ковельского уездов Волынской губернии» (1888), «О фауне и флоре окрестностей г. Владимира-

Волинського» (1888), «О растительности г. Николаева» (1889), «Описание новых и малоизвестных растений Херсонской губернии» (1889) та ін.

У 1894 р. Й.К. Пачоський переїздить до Петербурга та влаштовується на роботу в Ботанічний сад, де в 1894—1895 рр. виконує обов'язки помічника хранителя музею. Влітку 1894 р. за завданням Департаменту земельних поліпшень Пачоського відрядили до Полісся для вивчення впливу осушення боліт на рослинність. Отримані матеріали стали основою капітальних ботанічних праць ученого — «Флора Полесья и прилежащих местностей» (1897—1900) та «О формациях растений и о происхождении флоры полеской» (1900) [8].

Навесні 1895 р. Йосип Пачоський переїздить із Петербурга до м. Дубляни, що поблизу Львова, де працює асистентом на кафедрі ботаніки Сільськогосподарського інституту. В цей період він здійснює польові дослідження флори Західного Поділля, Буковини, Угорщини, Бессарабії.

У 1897 р. Херсонська земська управа запросила Й.К. Пачоського на посаду губерньського ентомолога. Відтоді починається тривалий — 25-річний період у житті вченого, пов'язаний із роботою на півдні України. Головним завданням Й.К. Пачоського як ентомолога було вивчення шкідників сільського господарства та розроблення заходів для боротьби з ними.

Роботу в Херсоні Пачоський розпочав із заснування ентомологічного музею, який незабаром перетворився на Природничий музей. Учений був призначений його директором. Він керував музеєм із 1898 по 1922 рік. У 1906 р. дослідник публікує «Объяснительный каталог естественноисторического музея Херсонского губернского земства». Ентомологічна комісія передала музею колекцію птахів і ссавців А.А. Браунера і гербарій І.З. Рябкова (686 видів). Йосип Конрадович зібрав великі колекції рослин, комах, птахів, риб, мінералів. Гербарій постійно поповнювався його зборами не тільки з Херсонської губернії, а й із інших територій — Волинської, Київської, Люблінської, Подільської, Полтавської губерній, а також Криму, Кавказу, Татр, Галичини, Австрії, Угорщини. Станом на 1905 р. колекція рослин

нараховувала 6000 зразків 1500 видів. Із перших днів існування музею Й.К. Пачоський обмінювався дуплетами з багатьма ботаніками та гербаріями світу. Внаслідок інтенсивного надходження матеріалів у 1909 р. в музеї нараховувалось уже близько 20 тисяч гербарних аркушів. У 1897—1919 рр. учений зібрав колекцію плодів і насіння рослин загальною кількістю 976 зразків. При музеї була створена бібліотека, яка постійно поповнювалася новими книгами та журналами. Таким чином, музей став великим науковим центром на півдні України [7].

Для популяризації відомостей про шкідливих комах Й.К. Пачоський писав статті, які друкувалися в газетах «Юг», «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства». В «Сборнике Херсонского земства» він публікував щорічні звіти про свою діяльність.

Працюючи в Херсоні, Йосип Конрадович здійснював польові дослідження флори та фауни. Багато уваги він приділив вивченню рослинного покриву Дніпровського повіту Херсонської губернії (нині Цюрупинський р-н Херсонської обл.). Починаючи з 1902 р. за матеріалами своїх польових досліджень він публікує два випуски ботаніко-географічного нарису «По пескам Днепровского уезда».

З особливим інтересом Й.К. Пачоський вивчав рослинний покрив Асканії-Нової. Він був ініціатором охорони цього унікального степового комплексу. За його порадою в 1898 р. господар садиби Асканія-Нова Ф.Е. Фальц-Фейн узяв під охорону дві ділянки цілинних степів. Так з'явився один із перших резерватів України.

У цей період Й.К. Пачоський вивчає рослинність не тільки Херсонської губернії. В 1908 р. він здійснив поїздку до Бессарабії, де досліджував Кодри та північну частину Придністров'я. За результатами цієї експедиції вчений видав дві монографії – «Материалы по флоре Бессарабии» (1912) і «Очерк растительности Бессарабии» (1914) [16].

Інтенсивно вивчаючи рослинний покрив, Йосип Конрадович у 1912—1914 рр. навіть свою відпустку провів у експедиціях по Київській і Подільській

губерніях. 1913 року в Херсонській губернії він створив спеціальне бюро з вивчення бур'янів, а 1915 року на Аджамській сільськогосподарській дослідній станції — дослідну ділянку. Не полишаючи роботу в музеї, вчений керував вивченням біології бур'янів на цій станції. Його помічником був призначений М.І. Лебедев. Дослідження тривали в 1915—1916 рр., їхнім підсумком стала спільна праця Й.К. Пачоського та М.І. Лебедева «Результаты исследования сорнополевой растительности на Аджамской сельскохозяйственной опытной станции» (1916) [30].

У 1915—1917 рр. Йосип Конрадович вивчає рослинність долин річок Дніпра, Південного Бугу, Дністра та північного узбережжя Чорного моря. 30 квітня 1917 р. вченого одногосно обрали почесним членом Товариства сільського господарства Південної Росії.

1918 року в Херсоні був відкритий Політехнічний інститут, де Й.К. Пачоський, не залишаючи роботу в музеї, обійняв посаду професора ботаніки. На агрономічному факультеті він читав лекції з морфології рослин і фітосоціології. Ці лекції були настільки цікавими та захоплюючими, що їх відвідували не лише студенти, а й викладачі інституту й усі, хто цікавився проблемами ботаніки.

Лекції Й.К. Пачоського з морфології рослин були опубліковані в 1919—1920 рр. у двох випусках у вигляді підручника «Морфология растений».

«Це не описова чи морфологічна органографія, на яку ми натрапляємо в багатьох підручниках і посібниках, — це філософськи продуманий курс, у якому ідея постійної еволюції організмів на земній кулі проходить від початку до кінця», — так високо оцінив підручник видатний ботанік, професор Юр'євського університету М.І. Кузнецов.

1921 року в Херсоні вийшов друком перший у світі підручник із фітосоціології Й.К. Пачоського — «Основы фитосоциологии» [18].

Як уже згадувалося, Йосип Конрадович з особливим інтересом вивчав рослинність заповідника «Асканія-Нова». Після лютневої революції 1917 р. заповідник перейшов у власність держави. На початку цього ж року Міністр

— Голова Тимчасового уряду князь Львов призначив Й.К. Пачоського «комісаром Тимчасового уряду для охорони парку з вимираючими видами рідкісних тварин і маєтку “Асканія-Нова”».

Після жовтневої революції в 1919 р. було видано декрет радянської влади про організацію в Асканії-Новій заповідника «Чаплі», який передали у відання Наркомзему України. Навесні 1922 р. Й.К. Пачоського призначили завідувачем ботанічного відділу науково-степової станції цього заповідника. Осінь і зиму 1922—1923 рр. учений провів у Асканії-Новій, займаючись науковою та адміністративною роботою. Результатом стаціонарних спостережень за рослинним покривом заповідного степу стали його публікації «Наблюдения над целинным покровом в Аскания-Новой в 1922 г.» (1928), «Наблюдения над целинным покровом в Аскания-Новой в 1923 г.» (1924) і «Целинная заповедная степь Аскания-Нова» (1924).

У цей період в Асканії-Новій працював молодий талановитий ботанік С.А. Дзевановський, на формування якого як степознавця великий вплив мав Йосип Конрадович. У липні 1922 р. Пачоський, його син Конрад і С.А. Дзевановський організували тритижневу експедицію з Асканії-Нової до Криму — на Ай-Петринську яйлу [32].

Улітку 1923 р. Й.К. Пачоський і відомий лісознавець Г.М. Висоцький розробляють план Асканійського парку. У вересні того ж року вчений залишає Асканію-Нову і переїздить до Польщі. Причинами цього переїзду було загострення радянсько-польських відносин і побоювання Пачоського бути репресованим. На думку американського дослідника історії екології в СРСР Д. Вайнера, «схильність Пачоського поширювати висновки, отримані при вивченні рослинних угруповань, на людське суспільство була сприйнята в Радянській Росії як небезпечна політична ересь [45]. З поглядів Пачоського випливало не більше й не менше, як повна безглуздість марксистського експерименту, оскільки, на його думку, класова диференціація була неодмінним атрибутом будь-якого угруповання. Якщо нерівність природна і якщо це можна довести науково, то всі спроби революційним шляхом встано-

вити загальну рівність приречені на невдачу».

У 1923—1928 роках Й.К. Пачоський — перший директор резервату «Біловезька Пуща». Він ретельно досліджує його рослинність, проходячи щодня по 15—20 км. Результатом наукових досліджень ученого в Біловезькій Пущі стала публікація статей «Świerk w ostępach Białowieży» (1925), «Dąbrowy Białowieży» (1926), «Lipa w masywie Białowieżskim» (1928) та ін. У 1930 р. побачила світ капітальна монографія Пачоського «Lasy Białowieży» [53].

Із 1925 року Й.К. Пачоський — професор кафедри систематики та соціології рослин на природно-математичному факультеті Познанського університету. 1926 року йому присвоюють почесне звання Doctor honoris causa. Спочатку Пачоський приїжджав із Біловезької Пущі до Познані для читання лекцій у зимовий період, а в 1928 р. він переселяється до міста. Працюючи тут, учений поєднує викладання лекцій із науково-дослідною роботою не тільки в межах Польщі, а й на Балканах. У 1929 р. Пачоський подорожує по Югославії, приділяючи особливу увагу вивченню лісів Боснії. Результати цих досліджень були викладені в праці «Lasy Bosni», опублікованій в журналі «Sylwan» (1929) [58].

1930 року вчений здійснив експедицію до Болгарії, яка тривала 70 днів. Під час цієї експедиції було виявлено нові для флори Балкан види рослин. Зібраний гербарій (2800 зразків балканських рослин) був переданий до Гербарію Познанського університету.

У 1931 році Й.К. Пачоський вийшов на пенсію. Кафедру, яку він очолював, ліквідували, а її персонал перевели на кафедру загальної ботаніки. У 1932 р. Йосип Конрадович купив садибу Серослав (20 км на захід від Познані), де власноручно посадив понад 1000 саджанців плодкових дерев і зайнявся вивченням їхньої екології та морозостійкості. Уже по смерті вченого, 1952 року, була надрукована його праця «Dynamika uszkodzeń mrozowych naszych drzew owocowych», написана за матеріалами власних помологічних спостережень [65].

1938 року Й.К. Пачоський поновив роботу в Познанському університеті

й одержав звання заслуженого професора. Тут він продовжує працювати до 1939 р.

Під час німецько-фашистської окупації Польщі вчений перебував у Серославі. В лютому 1942 р. гестапівці по-звірячому побили його внука. Це потрясіння стало причиною смерті Йосипа Пачоського. Він помер 14 лютого 1942 р. на 78-му році життя від серцевого нападу. Його поховали на цвинтарі в селі Люсово, за 4 км від Серослава. З ініціативи Познанського відділення Польського ботанічного товариства прах Й.К. Пачоського в 1959 р. був перепохований на цвинтарі заслужених (Cmentarz Zasłużonych) у Познані. На пам'ятнику вченому написано: «Творцю фітосоціології доктору Honoris causa Познанського університету Йосипу Пачоському, досліднику великих територій польських, російських, балканських. Відділення Ботанічного товариства в Познані» [56].

Наукова спадщина Й.К. Пачоського становить понад 300 праць у галузі ботаніки, зоології, географії, лісознавства, наукознавства. Незважаючи на те, що Пачоський за фахом був зоологом (ентомологом), його внесок у ботанічну науку значніший, ніж у зоологічну.

Талант Й.К. Пачоського як науковця-ботаніка повною мірою розкрився в таких чудових підручниках: «Основы фитосоциологии», «Морфология растений», «Wstęp do filogenii», «Podstawowe zagadnienia geografii roślin», у монографіях «Życie gromadne roślin», «Skice fitosocjologiczne», «Lasy Białowieży», «Biologiczna structura lasu», «Bioindukcja w państwie roślinnym», «Piętrowość lasu» і багатьох інших. Діапазон науково-дослідної діяльності Й.К. Пачоського в галузі ботаніки був надзвичайно широким — від морфології та систематики до фізіології рослин. Найбільший внесок він зробив у фітогеографію, систематику, фітосоціологію [54].

Як ботаніко-географ Й.К. Пачоський був одним із кращих знавців рослинного покриву Східної Європи на території від Литви до Чорного моря, від балканських лісів до калмицьких степів.

У своїх перших ботанічних працях Й.К. Пачоський описує флору й

рослинність околиць міст Умані, Володимира-Волинського, Миколаєва та інших, а також окремих районів Полісся, Волино-Поділля, Наддніпрянщини, Північного Причорномор'я. Цінність цих ранніх публікацій Й.К. Пачоського зростає з кожним роком. Детальні, майже топографічні описи флори та рослинності окремих регіонів, виконані молодим Пачоським, дають матеріал для порівняльного вивчення флори, дозволяють виявити її антропогенні зміни [55].

Найбільшим внеском у регіональну флористику є праця вченого «Флора Полесья и прилежащих местностей», опублікована в «Трудах Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей» (1897—1900). І донині це — єдина робота з флори всього поліського регіону. 1900 року була видана праця Й.К. Пачоського «О формациях растений и происхождении флоры полеской», яка є першим описом рослинних угруповань Полісся й першою роботою з генезису флори цього регіону.

Завдяки науковій діяльності Й.К. Пачоського в херсонський період причорноморські степи – один із найкраще досліджених у ботаніко-географічному аспекті регіонів України. У праці «Материалы для флоры степей юго-восточной части Херсонской губернии» (1890) Й.К. Пачоський подає детальний історичний огляд результатів вивчення флори Північного Причорномор'я. Слід зазначити, що раніше були лише фрагментарні, розрізнені відомості про флору цього регіону. В згаданій праці вчений уперше описує нові для науки види рослин — *Cerastium schmalhauseni* Pacz., *Genista scythica* Pacz., *Centaurea hypanica* Pacz., *Nonea pulchella* Pacz., *Carex dubia* Pacz. У 1914 р. Й.К. Пачоський публікує «Херсонскую флору», яку присвячує своїм учителям — В.Я. Скробишевському та І.Ф. Шмальгаузену. В об'ємній книзі (548 сторінок) автор описує папоротеподібні, голонасінні й однодольні рослини краю [63]. Для написання «Херсонской флоры» були використані особисті гербарні матеріали Й.К. Пачоського, які зберігалися в музеї Херсонського губернського земства. Вчений навів детальні відомості про географічне поширення та умови місцезростань 335 видів рослин із 1500 видів

флори Херсонської губернії.

Підсумком 30-річних фітосозологічних досліджень Й.К. Пачоського стала монографія «Szkice fitosocjologiczne» (1925), в якій він висвітлює історичний розвиток науки про рослинні угруповання з часів А. Гумбольдта, котрий першим почав уживати термін «асоціація». На підставі багаторічного досвіду вивчення рослинного покриву Пачоський виділяє різні типи асоціацій. Так, агрегації — це одновидові угруповання, в яких взаємини між рослинами виявляються слабо, асоціації — гетерогенні угруповання, що складаються з елементів, неоднорідних у генетичному, біологічному та екологічному аспектах. Рослини, що входять до складу угруповань, Й.К. Пачоський розподіляє на компоненти, котрі формують основу угруповань, та інгредієнти рослини, розміщені серед компонентів. Компоненти утворюють середовище рослинних угруповань і формують фітоклімат. Звертаючи увагу на специфічність кліматичного режиму різних рослинних угруповань, Й.К. Пачоський уперше обґрунтовує поняття «фітоклімат» [64].

Йосип Конрадович уперше (1896 р.) ввів до наукового обігу термін «фітосоціологія» в Росії і в Польщі. У Франції цим терміном почали користуватися тільки в 1910 р., у США — 1917, в Скандинавських країнах — у 1919 р. У російській геоботаніці цей термін міцно утвердився з 1910 р. Палким його пропагандистом був В.М. Сукачов, який виступив на XII з'їзді природознавців і лікарів, щоб підтримати цей термін. На III Всесоюзному з'їзді ботаніків у Ленінграді 1928 року фітосоціологія була піддана нищівній критиці. «Члени рослинного угруповання пов'язані між собою лише екологічно, екологія і є єдиним шляхом для вивчення закономірностей рослинного покриву; немає ніяких спеціальних фітосоціологічних методів і немає потреби вживати термін «“фітосоціологія”» — вказувалося в матеріалах з'їзду. Було прийнято рішення замінити термін «фітосоціологія» на «фітоценологія», що тривалий час використовувався в радянській геоботаніці.

Свої фітосоціологічні ідеї Й.К. Пачоський розвивав у працях із лісознавства. Найвідомішою серед ботаніків і лісівників Європи є його

капітальна монографія «Lasy Białowieży» (1930), в якій він подає докладний аналіз типів лісу, одним із перших застосовує біометричний метод для аналізу деревостанів. Усю різноманітність лісів Біловезької Пущі вчений зводить до шести основних типів [57]:

1. Грудни — широколистяні ліси з переважанням граба, за участю липи, ясеня, береста, дуба, з підліском із неморальних трав, приурочені до найродючіших ґрунтів.
2. Олесогрудни — заплавні ліси, основу яких утворює вільха чорна, за участю ясеня, граба та дуба в притерасній частині.
3. Вільшняки — антропогеннопохідний тип; під впливом випасання худоби зникають лісові компоненти деревного ярусу, залишається тільки вільха.
4. Ялинники — найпоширеніший тип лісу в Пущі, спостерігається також значна інвазія підросту ялини в інші типи лісу.
5. Соснові бори — теж поширені в Біловезькій Пущі.
6. Діброви — займають найменшу площу серед лісових формацій Біловезької Пущі, при цьому виокремлюються діброви, утворені *Quercus robur* і *Q. petraea*.

Дібровам Біловезької Пущі Й.К. Пачоський приділяє особливу увагу. Він вступає в дискусію з німецьким лісознавцем Ляутеншлагеном, який вважав, що діброви Біловезької Пущі мають штучне походження, оскільки приурочені до малопридатних ґрунтів і погано ростуть. У відповідь Пачоський зауважує, що рослини взагалі рідко зростають в оптимальних для них умовах. Найважливішим фактором їхнього поширення є не фізичні умови місцезростання, а фітосоціальне середовище. На користь природного зростання дібров у Біловезькій Пущі свідчить наявність низки рослин, які приурочені лише до дібров, зокрема *Adenophora liliifolia* (L.) Ledeb. ex A. DC., *Astrantia major* L., *Centaurea phrygia* L., *Cimicifuga foetida* L., *Inula hirta* L., *Laserpitium latifolium* L., *Peucedanum cervaria* (L.) Lapeyr., *Pimpinella magna* L., *Thalictrum simplex* L., *Trifolium rubens* L. Ці види, а також *Quercus petraea*

Liebl., *Abies alba* Mill., *Taxus baccata* L. і *Hedera helix* L. у Біловезькій Пущі є реліктами міжльодовикового періоду [35].

Йосип Конрадович Пачоський переконливо довів, що Біловезька Пуща є найкращим і найменш антропогеннопорухеним лісовим масивом Європи. До Пачоського серед лісознавців переважала думка, що такими є ліси Боснії (Rubner, 1925). У 1928 р. Й.К. Пачоський детально обстежив ліси Боснії та опублікував результати своїх досліджень у статті «Lasy Bosny» (Sylwan, 1929). Під час порівняльного вивчення лісів Біловезької Пущі та Боснії вчений дійшов висновку, що окремі невеликі масиви ялицево-ялинових лісів Боснії перевершують біловезькі ліси, проте загалом боснійські ліси сильно порушені через негативний вплив випасання худоби. У роботі «Biologiczna struktura lasu» (Sylwan, 1928) Й.К. Пачоський розглядає ліс як складний комплекс рослинного світу, ґрунту, клімату та тваринного світу й рекомендує займатися лісовим господарством на екологічній основі [32].

У період 1915—1927 рр. була опублікована тритомна праця Й.К. Пачоського «Описание растительности Херсонской губернии»: том 1 — «Леса» (1915), том 2 — «Степи» (1917), том 3 — «Плавни, пески, солончаки, сорные растения» (1927). Надзвичайно цікавою та важливою є вступна глава книги, в якій автор розглядає загальні закономірності структури рослинних угруповань. У цій праці Й.К. Пачоський уперше ввів у науку нині загальнопоширені терміни: зональна, екстразональна, азонна рослинність.

Особливу наукову цінність становить синтетична теоретична праця Й.К. Пачоського «Основные черты развития флоры юго-западной России» (1910), у якій уперше сформульована гіпотеза про реліктовий характер флори Волино-Поділля, що стала джерелом формування флори Полісся та причорноморських степів. Ця книга ознаменувала кардинально новий етап осмислення флористичних досліджень.

Йосип Конрадович Пачоський вніс свій вклад не тільки у вивчення рослинного покриву України та Молдови, а й степів Калмикії. В опублікованій 1892 р. праці «Флористические и фитогеографические исследования

калмыцких степей» він наводить першу ботаніко-географічну характеристику цього унікального регіону, розміщеного на кордоні між Європою та Азією.

Пачоський був також систематиком рослин. Він описав нові для науки види: *Cytisus skrobiszewskii*, *Genista scytica*, *Euphorbia tanaitica*, *Asperula taurica*, *Ranunculus zapałowiczii*, *Cerastium schmalhauzenii*, *Juncus tyraicus*, *Nonea pulchella*, *Papaver albiflorum*. Типи цих видів зберігаються в гербарії Херсонського краєзнавчого музею. Крім того, вчений був також автором обробки родини *Ranunculaceae* у «Флорі Польщі» (*Flora Polska*, 1927) [16].

Й.К. Пачоський є засновником нової науки — науки про рослинні угруповання, або фітосоціології. Свої перші фітосоціологічні ідеї він виклав у праці «Стадии развития флоры» (1891), де обґрунтував виділення нової науки про генезис, життя та розвиток рослинних асоціацій (формацій) і назвав цю науку флорологією, вказавши на її близькість до соціології. Вчений пише про те, що рослинні угруповання мають свою структуру і є стадіями розвитку рослинного покриву, формуючись від більш простих за структурою і біологією до більш складних. Не зовсім вдалий термін «флорологія» для окреслення науки про рослинні угруповання Й.К. Пачоський у книзі «*Życie gromadne roślin*» (1896) замінив на більш вдалий — «фітосоціологія». Наукові здобутки Й.К. Пачоського були високо оцінені ще за його життя. «Начав с юных лет свое знакомство с растительностью юга России, Иосиф Конрадович Пачоский является в настоящее время лучшим знатоком этой флоры», — писав В.І. Липський. Високо оцінив природоохоронну діяльність ученого також І.П. Бородин у своїй доповіді на Першій міжнародній конференції з охорони природи. Свідченням високих наукових заслуг Й.К. Пачоського є названі на його честь види рослин — *Centaurea paczoskii* Kotov ex Klovov, *Cytisus paczoskii* V. Krecz. (*Chamaecytisus paczoskii* (V. Krecz) Klásk.), *Gagea paczoskii* (Zapał.) Grossh., *Lamium paczoskianum* Vorosch., *Allium paczoskianum* Tuzson, *Corydalis paczoskii* N. Busch, *Jurinea paczoskiana* Pjin, *Pyrethrum paczoskii* Zefir. (*Tanacetum paczoskii* (Zefir.) Tzvelev), *Carex paczoskii* Zapał., *Hieracium paczoskianum* Sennikov, *Onobrychis paczoskiana* Krytzka, *Papaver*

paczoskii Mikheev, *Poa paczoskii* Tzvelev, *Veronica paczoskiana* Klokov [63].

У 1932 р. на честь 45-річчя наукової діяльності Й.К. Пачоського йому був присвячений окремий випуск журналу «Acta Societatis Botanicorum Poloniae».

Уже після смерті вченого 1951 року в Польщі були видані «Dzieła wybrane», куди увійшли «Szkice fitosocjologiczne», «Podstawowe zagadnienia geografii roślin» і вступ до книги «Lasy Białowieży».

До 100-річчя від дня народження вченого Познанський університет імені Адама Міцкевича випустив збірник «Józef Paczowski, w setną rocznicę urodzin» (1967), а також перевидав два томи класичної праці Й.К. Пачоського «Херсонська флора». У 2012 році Познанське товариство приятелів наук разом із Університетом імені Адама Міцкевича видало збірник наукових праць Пачоського під назвою «Rozważania o sieci powiązań w świecie roślin». Вступ написав і підібрав тексти Кароль Лятовський.

У Познанському університеті є аудиторія Й.К. Пачоського, у спеціальному архіві зберігаються його праці, рукописи, фотографії. В Ботанічному саду цього ж університету та в Біловезькій Пущі встановлені пам'ятні знаки вченому.

В Україні, починаючи від 1989 року, через кожні п'ять років організовуються «Ботанічні читання пам'яті Й.К. Пачоського». Уже проведено п'ять таких читань. У 1993 році відкрито меморіальну кімнату вченого в Херсонському краєзнавчому музеї, а в 2003 Лабораторії біорізноманіття та екологічного моніторингу Херсонського педагогічного університету присвоєно ім'я Й.К. Пачоського. У 2013 році вчені Одеського університету видали каталог «Гербарна колекція Й.К. Пачоського».

ВИСНОВКИ

У результаті наукового ми дійшли до наступних висновків:

1. Пачоський – ботанік, зоолог, один із засновників заповідників України та Польщі, світова відомість. У той час Херсонська губернія страждала від пилових бур, посухи та шкідників, і йому необхідно було розробити рекомендації щодо боротьби з цими проблемами. За рік він виготовляє близько тисячі ящиків для комах. Тому терміново було потрібне приміщення, де можна було б розмістити ці унікальні експонати. У 1906 році двері музею були відкриті для відвідувачів. Першими його гостями стали студенти Херсонського сільськогосподарського технікуму.

Таким чином, огляд історіографії проблеми свідчить про значну зацікавленість дослідників науковою спадщиною вченого, відомостями про його життєвий шлях. У той же час варто зауважити, що більшій частині згаданих видань притаманні певна фрагментарність, наявність ідеологічних штампів, схематизм та заполітизованість. Серед багатьох аспектів проблеми частіше за все дослідники звертались до висвітлення херсонського періоду діяльності вченого. Майже поза увагою науковців залишилась діяльність Й.К. Пачоського в період формування наукового світогляду. Аналізуючи наукову, публіцистичну, історичну літературу, використану під час роботи, доходимо висновку, що наукова спадщина Й.К. Пачоського не була предметом системного та цілісного дослідження, узагальнююча праця з цього питання відсутня. Щодо дисертаційних досліджень, то, на жаль, донині не захищена жодна робота, присвячена науковій спадщині Йосифа Конрадовича Пачоського.

2. В результаті дослідження, доведено, що Йосип Пачоський першим запропонував нову науку з геоботаніки і дав їй назву – «фітосоціологія» (1896). Встановлено, що вчений ввів у науку про рослинні угруповання безліч соціологічних термінів (фітоценози, філогенетичні зміни, зональність, азональність, екстразональність).

3. Виявляється, що науковий доробок Й.К.Пачоського зробив вагомий внесок у розвиток біологічних наук в Україні кінця XIX – першої половини XX ст. Сфера досліджень ученого створює плідну взаємодію ідей, що дозволяє робити широкі узагальнення. Тематичний аналіз праць Й.К. Пачоського показує, що основним об'єктом його флористичних досліджень є флора Херсонської губернії та Поліції. Встановлено, що праці вченого про флору південно-західної України актуальні й сьогодні. Адже вони й досі є основним джерелом для дослідників рослинності у вищезгаданих регіонах. Особливу цінність становлять праці вчених з точними географічними і топографічними прив'язками до описуваних територій.

4. Пачоський це велика людина, тому в Україні, починаючи від 1989 року, через кожні п'ять років організовуються «Ботанічні читання пам'яті Й.К. Пачоського». Уже проведено п'ять таких читань. У 1993 році відкрито меморіальну кімнату вченого в Херсонському краєзнавчому музеї, а в 2003 Лабораторії біорізноманіття та екологічного моніторингу Херсонського педагогічного університету присвоєно ім'я Й.К. Пачоського. У 2013 році вчені Одеського університету видали каталог «Гербарна колекція Й.К. Пачоського». Також використовуючи інформацію, можна викладати в шкільному курсі з історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева Т. Йосип Конрадович Пачоський / Т. Андреева // Волинський музей: Історія і сучасність: Тези та матеріали І наук.-практ. конф., присвяч. 65-річчю Волин. краєзн. музею та 45-річчю Колодяжн. літ.-мемор. музею Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – С. 43–44.
2. Агасьева Н.А. Биологическая мысль в Молдавии второй половины XIX — начала XX в. / Н.А. Агасьева.— Кишинева: Штиинца, 1984.— 174 с.
3. Андреева Т. П. Й. К. Пачоський – дослідник природи Волині / Т.П. Андреева // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2002. – Т. 25. – С. 9–11.
4. Алехин В. В. Что такое растительное сообщество? / В. В. Алехин. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1924. – 76 с.
5. Биографический словарь деятелей естествознания и техники: в 2 т.— М.: БСЭ, 1959.— Т. 2: И.К. Пачоский.— 236 с.
6. Бойко М. Ф. Другі наукові читання пам'яті Й.К. Пачоського / М. Ф. Бойко // Український ботанічний журнал. – 1995. – Т.52. – №5. – С.748–751.
7. Бойко М.Ф., Горлова Н.У. Гербарій Й.К. Пачоського в Херсонському краєзнавчому музеї // Укр. ботан. журн. — 1986. — 71, № 1. — С. 85—86.
8. Борейко В. Е. Йосип Конрадович Пачоський / В. Е. Борейко // Рідна природа. К.: Урожай. – 1989. – №4. – С.61–62.
9. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедно- го дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860—1960) / [состав. В. Борейко].— К.: Екол.-культ. центр. охраны дикой природы, 1995.— 224 с.
10. Борейко В. Словарь деятелей охраны природы / [состав. В. Борейко].— 2-е изд. доп.— К.: Екол.-культ. центр. охраны дикой природы, 2001.— 524 с.
11. Биологи: биограф. справочник. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 487–488.

12. Безлуцька Олена Петрівна. Діяльність Й. К. Пачоського в контексті розвитку біологічної науки : (остання чверть XIX – перша половина XX ст.): монографія. Херсон: Айлант, 2014. 195 с.
13. Блюменталь И.Х. Очерки по систематике фитоценозов / И.Х. Блюменталь.— Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990.— 224 с.
14. Гребінник Т.О. Діяльність Й.К. Пачоського і Херсонського земства по заснуванню Природничо- історичного музею / Т.О. Гребінник // Південний архів: історичні дисципліни.— Херсон.—2001.— № 5.— С. 86—93.
15. Гриневецкий Б. Пачоский Йосиф, Флора Полесья и прилежащих местностей / Б. Гриневецкий // Труды Импер. СПб общ-ва естествоиспытателей. — 1900.— Т. 30, вып. 3.— С. 1—103.
16. Доброчаєва Д.М. Йосип Конрадович Пачоський (до 100-річчя з дня народження). *Український ботанічний журнал*. 1985. Т. 42, № 1. С. 95-97.
17. Дорогобич Н. Ю. До історії природоохоронної діяльності Й. К. Пачоського та Ф. Е. Фальц-Фейна в заповідному степу Асканія-Нова. II-і наукові читання пам'яті Й. К. Пачоського (19-20 грудня 1994 р.). Херсон, 1994. 187 с.
18. Дорогобич Н.Ю. Пачоський Йосип Конрадович. – Асканія-Нова, 1998. — 6 с.
19. Дерюжина А. Засновник Херсонського природничо-історичного музею / Алла Дерюжина // Вго- ру.— 2002.— 12 грудня.— С. 7.
20. Дохман Г.И. История геоботаники в России / Г.И. Дохман.— М.: Наука, 1973.— С. 117—148.
21. I-е научные чтения памяти ученого-натуралиста И.К. Пачоского „Пачоский и современность”: Тр. конф. (25—29 ноября 1989 г.).— Херсон, 1989.— 98 с.
22. II-і наукові читання пам'яті Й.К. Пачоського: Праці конф. (19—20 грудня 1994 р.).— Херсон, 1994.— 110 с.
23. Ильинский А.П. Памяти И.К. Пачоского (1864—1942) / А. П. Ильинский // Природа.— 1943.— № 3.— С. 90.

24. История биологии с древнейших времен до начала XX века / [составитель С.Р. Микулинский].— М., 1972.— С. 422 — 423.

25. Й. К. Пачоский – видатний дослідник Таврійського краю: (до 150-річчя від дня народж.): матеріали V обл. краєзнав. читань, 27 січ. 2015 р., м. Херсон. КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Херсон. облради; за ред. З. В. Філончук. Херсон: Херсон. акад. неперерв. освіти, 2015. 75 с.

26. Котів М. Пачоский И.К. Лекции о сорно-полевой растительности / М. Котів // Вісн. с.-г. науки.— 1923.— Т. 2, вип. 3—4.— С. 131.

27. Ксенжопольский А. Список научных работ по энтомологии Юго-западного края / А. Ксенжопольский.— Житомир, 1912.— 13 с.

28. Кузнецов Н. Обзор 25-летней деятельности Ботанического отделения С.-Петербургского общества естествоиспытателей по фитогеографии России / Н. Кузнецов // Обзор деятельности С.-Петербургского общества естествоиспытателей за первое двадцатилетие его существования: 1868—1893.— СПб., 1893.— С. 36—66.

29. Липский В.И. Императорский Санкт-Петербургский ботанический сад за последнее его 25-летие (1873-1898 г.). Спб. 1899. С. 160-164.

30. Липский В.И. Биография и литературная деятельность ботаников и лиц, соприкасающихся с Императорским Ботаническим Садам / Владимир Ипполитович Липский // Императорский С.-Петербургский Ботанический Сад за 200 лет его существования (1713—1913).— Петроград, 1915.— Ч. 3.— С. 474—479.

31. Мамонтов И. Обзор „Новые книги” / И. Мамонтов // Сельское хозяйство и лесоводство.— 1900.— № 7 (июль).— С. 457.

32. Мельник В.И. И.К. Пачоский как ботаник и лесовед // Леса Евразии в XXI веке: восток–запад: Мат-лы II Междунар. конф. мол. ученых, посвященной профессору И.К. Пачоскому. — М: Наука, 2002. — С. 8—9.

33. Наумова З.В. Аннотированный библиографический справочник к Известиям СПб Ботанического сада (1901—1932) / З. В. Наумова.— М.; Л.: Наука, 1964.— 238 с.

34. Огороднікова Ірина. Видатному вченому – 150 років. Рад. Таврія. 2014. 28 берез. (№ 13). С. 78-81.

35. 17.Окснер А. Пачоский И.К. Основы фитосоциологии / А. Окснер // Укр. бот. журн.— 1924.— Т. 2.— С. 72—73.

36. 11.Пачоский И. Заметки о флоре Днепровского уезда Таврической губернии. [Рец.]: Ю. Филлипов // Труды Бот. Сада Юрьевского ун-та.— 1913.— Т. 14, вып. 4.— С. 320—321.

37. Пачоский И. Ботаническая экскурсия в Аскания-Нова и на Сиваш [Рец.]: Г. Ширяев // Труды Бот. Сада Юрьевского ун-та.— 1913.— Т. 14, вып. 2.— С. 249—250.

38. Пачоский И. Заметки о флоре Днепровского уезда Таврической губернии. [Рец.]: Г. Ширяев // Там же.— С. 248—249.

39. Пачоский И. Заметки о Флоре Днепровского уезда. [Рец.]: А. Яната // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы.— 1912.— Т. 11.— С. 196—198.

40. Пачоский И. К. Описание растительности Херсонской губернии. III вып. Плавни, пески, солончаки, растения. Материалы по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии. Херсонский Естественно-Исторический музей. Херсон. 1927. 228 с.

41. Пачоский И. К. Передвижные сроки в законе об охоте /И. К. Пачоский // Псовая и ружейная охота. – 1899. – №5. – С.6–10.

42. Пачоский И. Описание растительности Херсонской губернии. I. Леса / Изд. Естеств.-историч музея. Херсонського Губ. Земства. – Херсон. – 1915. – XVI – 202 стр. – С 2-мя картами [Рец.]: А. Савенкова // Вестник русской флоры, 1917. – Т. III. – Вып. 2-3. – С. 124–145.

43. Пачоский И. К. Основы фитосоциологии. Курс, читанный на агрономическом факультете Херсонского политехнического института в 1919-1920 г. / Йосип Конрадович Пачоский. – Херсон: Изд. студ. комит. с-х. техникума, 1921.

44. Пачоский И. К. Стадии развития флоры / Йосип Конрадович Пачоский. – СПб, 1891. – 10 с.
45. Пузанов И. И., Гольд Т. М. Выдающийся натуралист И. К. Пачоский [1864 – 1942]. М.: Наука, 1965. 86 с.
46. Сукачев В. Н. Введение в учение о растительных сообществах / Владимир Николаевич Сукачев. – Изд. А. С. Панафидиной, 1915. – 128 с.
47. Сукачев В. Н. Избранные труды: В 3-х томах / Владимир Николаевич Сукачев. – Ленинград: Наука, 1975. Т. 3: Проблемы фитоценологии. – 1975. – 543 с.
48. Трасс Х. Х. Геоботаника. История и современные тенденции развития / Х. Х. Трасс. – Ленинград: Наука, 1976. – 252 с.
49. Українська радянська енциклопедія. Т. 11.— К.: Наук. думка, 1963.— С. 9.
50. Фаминцин А. Обзор ботанической деятельности за 1891 г. СПб, 1892. С. 228 – 233.
51. Шенников А. П. Теоретическая ботаника за последние 20 лет / А. П. Шенников // Советская ботаника. – 1937. – № 5. – С. 58–94.
52. Jozef Poczosi w senta Roesznice Urodzin red. / [Z. Czubincki]. – Poznan: Univ. im. Adama Mickiewicza, 1967 – 107 Str.
53. Bukowiecki H., Felisiak S. Paczosi Józef // Słownik biologów polskich. — Warszawa: PWN, 1987. — S. 407—409.
54. Dzieczkowski S. Paczosi Józef // Polski słownik biograficzny. — 1979. — T. 24. — S. 786—789.
55. Hryniewiecki B. Jozef Paczosi. Wspomnienie / B. Hryniewiecki // Las Polski.— 1946.— T. 6.— S. 9—10.
56. Latowski K. Z kart drogi Āyciowej Profesora Józefa Paczosiego// Józef Paczosi. Rozważania o Āwicie powiazaĀ w Āwicie roĀlin. — PoznaĀ: PTP, 2012. — 354 s.

57. Paczoski J. Kartka z hitosocjologii. Przyroda i technika.— 1924.— P. 530—539; [Рец.]: Г.И. Поплавская // Журн. рус. бот. общ-ва.— 1925.— Т. 10, № 1—2.— С. 397—398.

58. Paczoski J. W setną rocznicę urodzin / Red. Z. Czubiński. — Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prace wydziału biologii i nauk o ziemi. — Seria biol. — 1967. — N 31. — 108 s.

59. Paczoski J. Dabrowy Białowieży. [Рец.]: Г. И. Поплавская // Там же.— 1927.— Т. 12, № 4.— С. 420—423.

60. Przyjazd prof. Jozefa Paczoskiego // Przyroda i technika.— 1923.— Т. 2, z. 8.

61. Palinski J.B. Jozef Paczoski — twórca fitosocjologii / J.B. Palinski // Przyroda.— 1951.— № 2.— С. 5—9.

62. Slawinski W. Profesor Jozef Paczoski i fitosocjologia / W. Slawinski // Przegląd lesniczy.— 1927.— Т. 2.— S. 5—12.

63. Szafer W. Dr. Jozef Paczoski / W. Szafer // Chronmy Przyrody ojczysta.— 1945.— № 1.— S. 38.

64. Wodziczko A. Zasługi naukowe prof. Jozefa Paczoskiego / A. Wodziczko // Sylwan.— 1931.— № 3.— S. 1—21.

65. Wodziczko A. Józef Paczoski. Spis ważniejszych prac naukowych prof. Paczoskiego // Acta Societatis Botanicorum Poloniae. — 1932. — Vol. 19. Supl. — S. 1—15.